

מחיר הנוכחות

יוסף חיים ברנר כגיבור תרבות

נורית גוברין

בין גיבור תרבות לגיבור תקשורת

המנסה להגדיר את המאפיינים של גיבור תרבות יגיע למסקנה שהשאלות רבות מן התשובות וספק אם יש תשובות מוחלטות. אפשר לומר על דרך השלילה כי "גיבור תרבות" הוא מושג לא מדעי והגדרתו קשה ואולי בלתי אפשרית. בעשורים האחרונים, כשמדברים על חברה רבת-תרבותית מפוצלת ועל זרמי מחשבה פוסטמודרניסטיים נדמה שהקושי בהגדרה גדל; אבל זו מציאות קבועה בכל חברה ובחברה היהודית בכלל זה. לכל חברה יש גיבורים משלה, לכל דור – גיבורים משלו.

השאלות מתחילות בשאלות יסוד כגון: מהו "גיבור"? מהי "תרבות"? מהי "תרבות" טובה? מי קובע את המהות של התרבות, את הגדרותיה ואת תוכנה? ויש שאלות נוספות: איזה צורך מספק גיבור התרבות? האם זה צורך אישי של אדם, צעיר ו/או מבוגר, להעריך משהו? האם זה צורך חברתי של קבוצת אנשים להעמיד דמות מופת שיוכלו להעריצה, ללכת בעקבותיה, לקבל ממנה השראה והשפעה? האם יש להפריד בין "גיבור תקשורת" לבין "גיבור תרבות"? היכן עובר הגבול? מה הקשר בין גיבור תרבות לפרסום? מפורסם בקרב מי? איך מודדים פרסום? מהם הקריטריונים לפרסום? מי מודד את הפרסום? מי קובע אותו? שאלות אלה הן בתחום הסוציולוגיה, התקשורת, התרבות. כל חוקר עונה עליהן בהתאם לדיסציפלינה שממנה בא, וכמובן בהתאם להשקפת עולמו.¹

למושג "גיבור תרבות" יש כיום גוון שלילי ומרבים להשתמש בו באירוניה. זאת בשל האינפלציה שחלה בו עקב השימוש הרב שנעשה בו במדורי הרכילות של העיתונות, ובשל הענקתו למי ש"מנצנץ" בטלוויזיה לזמן קצר ואנשי יחסי הציבור שלו דואגים ששמו יופיע לעתים קרובות בכל ההקשרים הראויים והבלתי ראויים בתקשורת.

יוצר כגיבור תרבות

דיון המעמיד במרכז את הספרות מסמן מלכתחילה את הקבוצה שבה קיימת הסכמה על גיבורי תרבות. בדיון כזה על יוצרים כגיבורי תרבות מגבילים מלכתחילה את הנושא לשוחרי ספרות וקוראיה, לחוקרי ספרות ומבקריה, ומתוך מאגר היוצרים בספרות העברית לדורותיה. ביניהם לא יהיה ויכוח על ה"גרעין הקשה" של סופרים כגיבורי תרבות, ופחות או יותר תהיה הסכמה על רשימה מובילה

של 5-10 סופרים, אבל יהיו חילוקי דעות על השוליים המהוהים של הרשימה.

בחינת המכנה המשותף של הסופרים שמקובל לראותם כגיבורי תרבות מעלה כמה מאפיינים המשותפים לכולם. אפשר לראות במאפיינים אלה את התנאים להצגתו של יוצר כגיבור תרבות. לא כל המאפיינים מתקיימים אצל כולם, אבל רובם קיימים במינוחים שונים. היוצרים שאצלם קיימים כל המאפיינים יהיו ב"גרעין הקשה" של גיבורי תרבות, האחרים – בשוליו. ברנר הוא ללא ספק אחד הסופרים המובהקים שהכתרתו החיובית כגיבור תרבות אינה שנויה במחלוקת.²

שאלת "הביצה והתרנגולת" היא מה קדם למה – הכתרת הסופרים כגיבורי תרבות וגזירת המאפיינים מהם או להפך: המאפיינים קדמו להכתרה והם היכולים גם לנבא מי מן הסופרים הפועלים היום יכתור כגיבור תרבות בעתיד. יש סופרים שכבר בחייהם סומנו כגיבורי תרבות ולאחר מותם התחזקה תדמיתם זו, ויש סופרים שרק לאחר מותם גברה ההכרה במעמדם.

להלן עשרה תנאים המאפיינים את הכתרתו של סופר כגיבור תרבות, בבחינת "עשרת הדיברות":

1. התנאי המרכזי הוא שהיצירה חייבת להיות ברמה אמנותית גבוהה. אבל לא כל סופר חשוב יכול להיות גיבור תרבות. כך למשל קשה לומר על גנסי או על עגנון, עם כל גדולתם הספרותית, שהם גיבורי תרבות.

2. יוצר כגיבור תרבות חייב להיות סופר מעורב. עליו למזג רמה ספרותית גבוהה עם אישיות המקרינה אחריות, מוסריות וסמכותיות; אין הוא יכול להסתפק "רק" ביצירה, ותהא יצירתו חשובה ככל שתהיה. עליו להיות מעין דמות מופת הממלאת גם תפקידים מרכזיים בחיי התרבות והספרות – מגיב על שאלות עקרוניות ואקטואליות שעמדו על הפרק; מביע את דעתו ללא חת גם אם אינה נעימה לאוזן ובלתי מקובלת על רבים. הוא צריך לצאת אל החברה, לחרוג משולחן הכתיבה שלו ולהביע את דעתו, ביקורתית ככל שתהיה, בשאלות המוסריות והעקרוניות העומדות על הפרק.

3. הקהל צריך לחוש שלפניו אדם המעלה שגורל עם ישראל חשוב ויקר לו, וכל דברי הביקורת והתוכחה שהוא אומר וכותב יוצאים מלבו של מי שבאמת אכפת לו. הקהל צריך להאמין שהיוצר המשמיע

דוגמאות נוספות: "ילדותו" יוצאת הדופן של ביאליק, בין אמיתית ובין מדומה, היותו חשוך ילדים, וה"רומנים" לאורך חייו; פרטי לידתו וילדותו של אלכסנדר פן, יופיו ויחסיו עם הנשים בחייו; שתי הנשים בחייו של אלתרמן, ומותה/התאבדותה של בתו תרצה; חייו הסוערים של דוד אבידן, הנשים בחייו, מלבושיו, הצהרותיו ומותו הבזוי והמסוקר חיזקו את מעמדו כגיבור תרבות שהחל עוד בחייו. אולי לא מקרה הוא שהנשים הסופרות המוזכרות ב"קול קורא":⁵ רחל, לאה גולדברג ויונה וולך, ואליהן יש להוסיף את אסתר ראב ואולי גם את זלדה, לא חיו חיי משפחה מסודרים, חלקן לא היו נשואות או אמהות לילדים. הביוגרפיה שלהן תרמה לא מעט למעמדן כגיבורות תרבות: יופיה של רחל, מחלת השחפת שלה ואהבתיה הבלתי ממומשות; התאהבויותיה הבלתי אפשריות של לאה גולדברג וחששה שמא דבקה בה מחלת הנפש של אביה; חייה הסוערים והפרועים של יונה וולך; ודתינותה של זלדה. האם זליה רביקוביץ' הייתה או תהיה גיבורת תרבות? יצירתה וחייה מקיימים את מרכיבי המאפיינים של היוצרים שהוכתרו כגיבורי תרבות.

7. סופר שנהפך לגיבור תרבות משאיר אחריו לקהל הרחב, גם זה שלא קרא את יצירתו ואינו מכיר אותו מקרוב, ירושה של ממש: שורה שאפשר לצטט אותה בהזדמנויות שונות; עמדה מוסרית בוויכוח שהוא מעורב בו; צירוף לשון שהוא מוזהה עמו; מפעל שהוא יסד ויש לו ממשיכים לדורות. הירושה ממשכה לחיות אחריו ואפשר להתאימה לנסיבות היסטוריות ואישיות משתנות, והיא מנותקת מהקשרה הראשון ההיסטורי והאישי. על חשיבות השורה שבה סופר קונה את עולמו כתב יעקב שטיינברג במסות בשם זה (תרפ"ה/1925). הדוגמאות שהביא בראש ובראשונה מן התנ"ך מוכיחות מדוע הוא אקטואלי בכל דור ולכל דור, ואת שורותיו של

את דבריו הקשים אינו עושה זאת לשם פרסום עצמי, תהילה, רצון למצוא חן בארץ ובעולם, ואף שמחה לאד, אלא באמת מלב כואב. עליו לחוש שהיוצר לא עבר את ה"גבול" (שקשה לשרטט אותו) בין הרגשת האחריות לגורל עם ישראל או לקיומה של המדינה, לבין הדאגה האנושית הכללית לזכויות אדם באשר הוא. תחושת "הכאב הציוני" הוא התנאי של ברנר לבקר את העם ומעשיו.³

4. סופר המסומן כגיבור תרבות צריך להיות מצויד בתכונות אישיות או ספרותיות שיאפשרו לקוראים להזדהות עמו, לחוש שלפניהם אדם בלתי מצוי, שאפשר לספר זיכרונות וחוויות מן הפגישות עמו או מן הקריאה ביצירתו, כמגע נפש בנפש. אבל אין הוא חייב להיות אדם נעים הליכות, ואולי להפך. גם לאופי מרתייע יש חלק בקסם שמהלכות אישיותו ויצירתו על קוראיו ומכריו. הכרת הסופר כאדם על חולשותיו, פגמיו, קטנוניותו וכישלונותיו יש לה לעתים קרובות כוח משיכה גדול יותר מאשר לאדם ללא פגמים. הסופר יכול להיות מודל לחיקוי, אבל גם מודל שלילי; מקור השפעה ומקור הרתעה. מבינים את חולשותיו ומעריכים את גדולתו כיוצר, אבל אי אפשר להתעלם מיצירתו ומנוכחותו.

5. קיומם של ספרי זיכרונות, חוויות מפגישות, שיחות והתבוננות ביוצר הם אחד ממאפייני הסופר כגיבור תרבות. זיכרונות אלה נאספים בספר בז'נר "חברים מספרים על", ומהווים חלק מן המורשת האמיתית והבדויה של האיש. לזיכרונות אלה יש חלק נכבד ביצירת המיתוס ובהפיכתו לגיבור תרבות. מצד אחד הם מאפשרים התקרבות לאדם "כפי שהיה", ל"פכים הקטנים" של חייו. מצד שני יש להם חלק באתה ספרות "הגיוגרפית" – "האלהה" – ההופכת את האדם לאלוהים כביכול, לקדוש, ומפקיעה אותו מן היום-יום, מספרת בשבחו תוך כדי התעלמות מכל מה שאינו משרת מטרה זו. ספרות הגיוגרפית זו משמשת תחליף ומקבילה ל"ספרות השבחים" הנהוגה בחסידות. הכוונה לספרי "חברים מספרים על..." כגון רחל ושירתה, חוויות מפגישות ושיחות עם לאה גולדברג; לביוגרפיות של דן בן-אמוץ, יונתן רטוש, פנחס שדה, יונה וולך ורבים אחרים, במיוחד בספרות העולם, וכן לספר כגון ספרו של חיים באר, **גם אהבתם, גם שנאתם. מערכות יחסים: ביאליק, ברנר, עגנון, מעצימים את המעמד של גיבור התרבות על אף גילוי חולשותיו, ואולי דווקא בשלהן. אין ספק שבראש כולם עומדים ספרי הזיכרונות על ברנר, המשמשים מקור השראה יחד עם משנתו. דמותו של ברנר כ"קדוש חילוני" ניוונה מספרות הזיכרונות הענפה עליו, ומעריציו לומדים מן הסיפורים עליו לא פחות מאשר מכתביו.**

6. תנאי נוסף, אם כי לא הכרחי, לסימון יוצר כגיבור תרבות הוא מאורע יוצא דופן ובלוט בחייו המייחד אותו ושובה את דמיונו של הקהל. מאורע זה קשור לעתים קרובות לצורת מותו, אבל לא תמיד, שכן לא די ביצירת ספרות חשובה ולא די במעורבות חברתית וציבורית – ליוצר כגיבור תרבות נוספים גם מאורעות מן הביוגרפיה שלו המחזקים את תדמיתו. לרבים מגיבורי המקרא הייתה "ילדות יוצאת דופן", ופרטים ביוגרפיים יוצאי דופן מחזקים את מעמדו של יוצר כגיבור תרבות, כגון מאסרו של יל"ג, מלחמתו השועפת ברבנים, רגישותו לזכויות הנשים; וברנר, שהמיתוס של חייו החל כבר בתקופה לונדון שלו, אבל פרשת הירצחו חיזקה אותו והייתה בבחינת "במותו ציווה לנו את חייו".⁴

הדוגמאות של הדורות הקודמים היו כאמור מריה"ל. מיל"ג מתאים המשפט "אשה עבריה מי ידע חייך?" יותר מאחרים לתואר זה. אבל ספק אם טשרניחובסקי, שגם שורותיו מצוטטות, כגון "שחקי, שחקי על החלומות" ו"כי עוד אאמין גם באדם, גם ברוחו רוח עז", יכול למלא תפקיד של גיבור ספרות. לא כך ביאליק. גם מי שלא קרא את ביאליק זוכר משהו מלימודי הספרות שלו ויודע לצטט: "נקמת דם ילד קטן עוד לא ברא השטן"; "השיטה פרוחה והשוחט שחט"; "אומרים אהבה יש בעולם – מה זאת אהבה?"; מפעל "עונג שבת" של ביאליק באהל שם – התחליף החילוני לבית הכנסת; רעיון הכינוס – שהוא הבסיס של היהדות החילונית. "המת החי" של אלתרמן; עמדתו של אלתרמן בוויכוח על "הידנרט", ועוד "שורות" רבות המצוטטות בהזדמנויות שונות על ידי אהביו.

עם זאת רק "שורות" מצוטטות אין בכוחן לסמן יוצר כגיבור תרבות אם אין מאחוריהן גם עשייה חברתית-ציבורית של ממש, הפשלת שרוליים לעבודה בחברה ובתרבות. ספק אם יהודה עמיחי יכול להיות גיבור תרבות, ובכך אין כמוהו כדי גימוד חשיבותה של יצירתו, על אף ששורות רבות משירתו מצוטטות בהזדמנויות רבות. האם יורם קניוק ויצחק אורפז יבל"א הם גיבורי תרבות? הם מרבים להשמיע את דעותיהם בנושאי חברה, תרבות ופוליטיקה, אבל עם היותם סופרים גדולים, ענקים, נראה שכתבתם הספרותית קשה ומסובכת מדי ומקשה גם על הקורא המשכיל להלך בה, על אף הצלייך החילוני של יצחק אורפז, שקיבל חיים עצמאיים.

8. סופר במעמד של גיבור תרבות משפיע על בני דורו ועל הדורות הבאים. השפעה זו ניכרת במיוחד בתחום הספרותי. לא כל סופר משפיע הוא גיבור תרבות, כגון גנסין ועגנון, שרבים מאוד הושפעו מהם וכתבו "גנסניות" (יזהר) או "עגנוניות" עד שהצליחו להיחלץ מהשפעתם ולגלות את קולם העצמאי. אבל כל סופר שהוא גיבור תרבות – משפיע. אין ספק שהשפעה ספרותית מסוג זה, משעבדת ומבורכת בעת ובעונה אחת, היא אחד המאפיינים המובהקים של גיבור תרבות. ידועה השפעתו של אלתרמן על משוררים ומספרים הצעירים ממנו; אבל לעומת זאת השפעתה הרבה של יונה וולך על השירה בכלל ועל שירת הנשים בפרט טרם נחקרה לעומקה.

ברנר הוא אחד מבעלי השפעה הגדולים הן ביצירתו והן באישיותו. לא רק רוחו מהלכת בין שורותיהם של יוצרים רבים מאוד, למעשה כמעט אצל כל מי שנחשף אליה, אלא גם דמותו ואישיותו "מככבים" כמעט בכל יצירה ספרותית המתארת את המציאות הארץ-ישראלית בראשית המאה העשרים. השפעתו התעצמה לאחר מותו ונוכחותו המשיכה להתקיים, כפי שהעידו לימים דוד שמעוני, דב קמחי, וק"י סילמן: "– מה יאמר ברנר על זה? מה יחשב ברנר על זה?" (שמעוני, תרפ"ג); "היינו הוגים בו בשעת כתיבה ואומרים: הנה, הוא ברנר, יקרא את השורות הללו; הוא יעיין בהן – ומה יאמר?" (דב קמחי, תרצ"ה).⁷

9. דיוקנו של הסופר כגיבור תרבות מוכר ורבים יכולים לזהות אותו, גם אם אין שמו נרשם בצדה. צילומי הסופר חוזרים ומתפרסמים בהקשרים שונים לצורך ושלא לצורך, והוא נהפך ל"איקון", עם כל הקשור במונח זה. מספר הצילומים קטן, ואותם צילומים מופיעים שוב ושוב ומבססים את ה"היכרות" עם המצולם. לצילום יש חיים עצמאיים והוא ניתק מן "האיש שהיה" ומשדר לקהל את תדמיתו.

דוד ריבקין: ציור קברו של ברנר בשער כתב העת החיים, 1922

רבי יהודה הלוי (ריה"ל) הגדיר כמועט המחזיק את המרובה וגילום תמצית חיים בתמונה. שורות כאלה הן "ציון הלא תשאליו", "לבכות ענותך אני תנים – ועת אחרון שיבת שבותך אני כנור לשיריך"; או "אני במזרח – ולבי בסוף מערב". ריה"ל ראוי לתואר החיובי גיבור תרבות גם בשל הדרך שמצא את מותו לפי הסיפור העממי. בין ה"שורות" הברנריות המפורסמות ידועות במיוחד "זכות הצעקה" או "זכות הזעקה", "חיים על הר געש", "הוויית קוצים", "כל החשבון עוד לא נגמר", "אין מקום אחר".⁸

מסגרת מעוטרת מאת שלמה ידידיה לשירו של פ. בנימין בכתב העת החיים, 1922

שונים. זהו תהליך מבורך של התחדשות, אבל יש בו גם היבט שלילי – של הריסה ופירוק. בין דרכי המאבק: הגחכת הנשגב; עשיית צחוק מן ההרואי; פקפוק בגבורה ובמסירות והצגתן כקטנוניות, אישיות או כלא קיימות כלל. כזה הוא הוויכוח על דבריו האחרונים של יוסף טרומפלדור, על ידו הקטועה, על המאבק בתל-חי, התרחשותו וחיבתו, ועל כל מה שקרה שם או אומרים שקרה שם. איני רוצה להרחיק לכת ולהזכיר "טקסי שואה אלטרנטיביים" וכיוצא באלה תופעות של "חילול הקודש", פשוטו כמשמעו.

עד עתה למזלנו לא אירע ליצירתו של ברנר ולדמותו מה שאירע לאחרים. מיתוס ברנר לא נופץ ולא פורר ולא נשחק. אדרבה, דמותו לא רק שלא עברה פחות, ולא רק שלא נעשתה מקור לבדיחות ולהומור, אלא דומה שאף התחזקה והתעצמה. אמנם גם כאן התרחשה רדוקציה, הצטמצמות, העמדתה על כמה מאפיינים מרכזיים תוך התעלמות מן האחרים, אבל תהליכים אלה, שהם כאמור מחויבי המציאות של הפרסום ברבים, לא פגעו בעיקר. הם אמנם רידדו אותו, אבל בה בשעה חזרו והפנו את תשומת הלב של אלה שלא ידעו עליו כדי שיחזרו אליו, יכירו אותו ויהגו בו. "הצינינות מחויבת המציאות" הנהוגה בדור זה כמעט פסחה עליו. בינתיים, לפחות.⁸

במקרה של ברנר תדמיתו היא של "הסופר המיוסר", מי שמת "מות קדושים", "המוכיח בשער", רודף האמת, המוסר ולקחת האחריות. לצילומים מצטרפים ציורים שציירו ציירים את גיבור התרבות במרוצת השנים, על פי הכלל שנגזר מצוירי ברנר הרבים: "כל אחד וברנר שלו". לציירים מצטרפים גם כרשמים, גרפיקאים ומאיירים המשרטטים את הדמות ומשלבים אותה בהקשרים שונים ואף משונים. הנצחות ויזואליות כאלה, השכיחות בין השאר בדמויותיהם של הרצל, ברנר ואהרן דוד גורדון, נקלטות ביתר קלות בזכות "אביזרים" שהגיבורים מצוידים בהם: הזקן אצל הרצל וברנר, והמעדר בידיו של גורדון. נוסף על כך נבחרת תנוחה או צורה חיצונית מסוימת כדי להבליט את ייחודו של גיבור התרבות.

10. פנייה קבועה של כל דור במצוקתו אל גיבור התרבות בשאלה: "אילו היה חי מה היה אומר?!" מבטאת רצון קבוע להיאחז באיש ובמשנתו כמורי דרך, כמקור השראה, כדי לדעת את הדרך הנכונה שבה יש ללכת. נטייה ללמוד מכתביו שנאמרו בהקשרים אחרים על ההקשר האקטואלי. שאלות אלה חוזרות ונשאלות על ברנר כמו גם על ברל כצנלסון, על גורדון, על דוד בן-גוריון ועל אישים אחרים, תוך עיון חוזר בכתביהם וציטוט מתוכם. למותר להוסיף שאין תשובות על שאלה זו ואין כל אפשרות לענות עליה אלא לפי רצונו של השואל, השקפת עולמו וצרכיו האקטואליים. נוסף על כך לאישים אלה, וברנר ביניהם, יחד עם מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, ביאליק ואחרים לא הייתה משנה סודרה אלא אקלקטית, מורכבת, רבת סתירות והפכים. אבל אולי דווקא משום כך יכול כל אחד לבחור מתוכה את מה שמתאים לו ולהתעלם מכל השאר.

מחיר הנוכחות, התהילה והפרסום

הפיכתו של יוצר לגיבור תרבות מחייבת העדפת התדמית על המציאות, השטחת המורכב, התעלמות ממה שאינו מתאים והבלטת מה שנראה מתאים, שינוי ממדים – כלומר הגדלת פרטים אחדים בחיים וביצירה והתעלמות או הקטנה של אחרים, הבלטת צמצום מורכבות יצירתו, אופיו ונסיבות חייו. לצורך יצירת התדמית נבחר רק מה שרצוי ומתאים ונשמט מה שאינו מתאים. אחת התופעות הנפוצות היא שממרחק השנים "שורות" שהיו בעלות אופי אירוני וביטאו את ההפך ממשמעותן המילונית, לא הובנו כהלכה על ידי קהל הקוראים (או סולפו במתכוון על ידי מי שעשה בהן שימוש) ונתפסו במשמעות הפוכה מזו שהייתה להן במקור. התדמית מבליטה, מגדילה, מתעלמת או מצמצמת מה שאינו מתאים לה, ולא פעם אף משנה ומסלפת לצרכיה. היא גוברת על המציאות, על העובדות, על ה"אמת". "סילוף" זה נעשה לא רק בתחום הספרות, אלא בכל תחומי החיים. זו הדרך שבה נוצרים מיתוסים. והמיתוסים, כידוע, הכרחיים לגיבושה של חברה.

שינוי מיתוס, הפרכתו לאור עובדות מן המציאות והחלפתו באחר הוא דבר קשה. המאמצים להחליף מיתוס במיתוס נעשים כל הזמן בשם עובדות ו"עובדות" כביכול, ולמעשה בשם אידאולוגיות. מלחמת אידאולוגיה באידאולוגיה נעשית באמצעות מלחמת מיתוס במיתוס. במלחמה כזו מגייסים את העובדות ואת המציאות, עם מרכאות ובלעדיהן. זוהי המלחמה האמיתית על עיצוב תמונת העולם של הדור הצעיר. מלחמה זו מתרחשת כל הזמן בעוצמות ובמינונים

אל המוות". בעמדתו אין הכרעה מפורשת לכאן או לכאן, אבל יש בה "חיוב החיים" למרות הכול; עמדה של "בכל זאת", "אף על פי כן" ו"למרות הכול". בחייו וביצירתו הוא עמד בין שני קטבים ונאבק בשניהם. בין הרצון ובין ההכרה, בין ההיגיון ובין היצר, בין התנועה לבין הנקודה.¹¹

כל בעיות היסוד שהצביע עליהן ברנר עוד לפני שהגיע לארץ ישראל ובמיוחד לאחר עלייתו טרם נפתרו. הן קיימות כמאז ואקטואליות לאורך השנים ועד היום יותר מתמיד: מציאות של "הר געש"; שינוי האדם בכלל והאדם היהודי במיוחד, למי שמקבל אחריות על חייו וחי חיים מוסריים; הפיכת העם ל"עם עובד".

ברנר הוא הגילום המובהק ביותר של "הסופר" בה"א הידיעה. הוא נושא על גבו את משאו של עם ישראל, פשוטו כמשמעו. הוא מקבל על עצמו אחריות להמשך קיומו המשמעותי של עם ישראל, שפירושו מיצוי האנושי שבאדם וביהודי כאדם. הספרות היא הביטוי המובהק ביותר לכוח החיים של העם, ועצם קיומה הוא אות לכך שיש עתיד לעם ישראל. לכן צריך לעשות הכול כדי לטפחה ולשקוד על קיומה. בה בשעה יש לדאוג שתהיה ספרות "אמת", שלא תזייף, שלא תשלה, שתתאר את החיים הפנימיים ולא את החיצוני והחולף. לכן יד אחת טיפחה יד שנייה ייסרה.¹²

העולם נגאל על ידי איש הייסורים שחי ומת כקרבן. הוא גלגולו המודרני של "עבד ה'", על כל המשמעויות הנלוות לדמות זו: "אכן את חולינינו הוא נשא ומכאובינו סבלם" (ישעיהו נג, ד). הדרך שבה מצא את מותו הגבירה כאמור את התפיסה של היותו קורבן מרצון, קורבן חילוני מודרני בעולם חסר אלוהים, שבו אין אֵל ואין שליח שבא להציל מן המאכלת. בבחירתו להישאר עם חבריו באותו בית בודד בשכונת אבו כביר, ולא להציל את עצמו ולנסוע עם חבריו שבאו לקחתו באוטו, בחר בחירה מוסרית נעלה מן המדרגה הראשונה. אמנם החיים חשובים, אבל יש ערכים חשובים מהם: אין מפקירים חברים, אין עוזבים חברים מאחור על מנת להציל את עצמך – "עליונות המוסר על שמירת החיים".

על אף הפסימיות העמוקה שלו, ואולי דווקא בגללה, הוא היה הסמכות המרכזית בחיי התרבות והספרות בארץ ישראל. בכך קיים הלכה למעשה את אחד הציוויים הבסיסים ביהדות: "לא עליך המלאכה לגמור אבל אין אתה בן חורין להיבטל ממנה".¹³ כל אחד חייב לפעול כמיטב יכולתו ולממש את הפוטנציאל האנושי הטמון בו, גם אם אין הוא מאמין בתוצאות החיוביות העתידיות של עשייתו. כאדם וכיהודי אין הוא יכול שלא לפעול. מי שהיה רגיש ל"מליצה", ל"מילים הריקות", לשקר ולזיוף, ביטא ביצירתו ובביקורתו על יצירותיהם של אחרים את החתירה ל"אמת" ולהוויית החיים הפנימיים.

ברנר שלא האמין בעתידו של העם היהודי, בעתידה של ארץ ישראל, באפשרות תחייתה של הלשון העברית, דווקא הוא נעשה למורה דרך לרבים. הוא לא השלה אלא ייסר, הוא לא הפריח מליצות אלא פעל ועשה. "הבו לנו מיואשים", קרא גורדון, וברנר היה אותו "מיואש" שאחריו הלכו והולכים רבים. עשייה מתוך חירוק שיניים. אבל עשייה. חיוב החיים למרות הכול.

נהה שלוש מובאות מתוך יצירתו שנעשו "נכס" לדורות של קוראים.

עם זאת ההערצה הפופולרית לברנר גרמה לכך שרבים ואף טובים "נושאים את שמו לשווא". זוהי התופעה של "הצמדה לברנר". בכל פעם שרוצים להלל סופר או מבקר מצמידים לדברי השבח את ההשוואה לברנר, לעתים קרובות שלא במקום ולא לצורך. בדרך זו יוצרים "פיחות" בשמו, במעמדו, ביצירתו ובתפקידו. זהו מחיר הפופולריות, המחיר הקבוע שלה. לפופולריות שני קטבים: מצד אחד יש רצון שהסופר ויצירתו לא יישכחו, לא ירדו לתהום הנשייה ויהיו מופרים ונקראים על ידי רבים ככל האפשר, חלק ממחזור החיים התרבותי והספרותי של החברה בכל דור. מצד שני יש רצון להעמיק ככל האפשר ביצירתו ולדייק ככל האפשר במסכת חייו, בפעילותו ובהתבטאויותיו, להכיר את המכלול על כל היקפו, לרבות ההתלבטויות שבו והסתירות המהותיות המובנות בתוכו. שני רצונות אלה אינם יכולים לדור בכפיפה אחת, שכן הפרסום הרחב והפופולריות מביאים עמם השטחה ורידוד; ההעמקה והמורכבות הם נחלתם של קוראים נבחרים, מעטים.

הפתרון הוא להמשיך ולפרסם את יצירתו ברבים ללא פשרות ולהתאימה לקהל הקוראים החדש באמצעות מבואות, הערות והארות, להמשיך ולהגות בה, להגדיל את חוג הקוראים, הבקאים והמתעמקים. כל זאת בידיעה של מחיר הפופולריות הכרוך בעצם החשיפה לקהל הרחב. מחיר זה בא לידי ביטוי מוחשי וממשי במיוחד בתכניות טלוויזיה שבהן יש הכרח "לסכם" בכמה דקות את הסופר ויצירתו בפני מי שאינו יודע ואינו מכיר, לקהל שמניחים מראש שאין לו סבלנות ל"הרצאות מלומדות", ל"דקויות" ולמורכבויות. ובכל זאת, טוב יותר לדבר על ברנר בטלוויזיה מאשר בכלל לא. כל זאת בתקווה שלאחר תכנית טלוויזיה קצרה ושטחית תתעורר סקרנותם של אחדים מן הצופים והם ירצו להמשיך בכוחות עצמם ולהכיר סופר שנחשפו אליו. בה בעת חשוב לטפח דור המשך של "קוראים-מעטים-מבינים" שימשיכו לטפח את "מורשת-ברנר" ולהנחילה לבאים אחריהם.

סוד הקסם הברנרי – מיתוס ברנר ומאפייניו

מהו סוד כוח המשיכה של ברנר בדורו ולדורות? מדוע ברנר עדיין עמנו כאן ועכשיו? מה היה בו שלא היה באחרים שנשכחו? מה ביצירתו ובחייו מאפשר לכל דור לאמץ אותו? מהו סוד היכולת של ההתחדשות, ההשתנות וההסתגלות לצרכים המשתנים של כל דור ויחידים בתוכו?

ניסית לענות על שאלות אלה בספרי, בעיקר בשניים מהם,⁹ אך גם באחרים.¹⁰ התחקיתי בהם אחר נוכחותו של ברנר בעולמם של יוצרים שהושפעו ממנו וביטאו באמצעותו את עצמם ואת דורם, וסיכמתי את המאפיינים המרכזיים של "מיתוס ברנר". מתוכם אזכיר כאן את המרכזיים שבהם על דרך הסיכום, ללא פירוט, הדגמה והוכחה.

ברנר נתפס כ"קדוש חילוני" ובכך מילא את הצורך של החברה החילונית בדמות מופת. הוא נתפס כמי שמקבל אחריות מוסרית לזולת בכל מחיר, שחתירתו אל "האמת" מוחלטת, ושמגלם בגופו וביצירתו את "היהודי הנווד ואת הישראלי החדש" בעת ובעונה אחת. ואולי סוד המשיכה העיקרי אל ברנר הוא בסתירה הפנימית העמוקה המובנית בחייו, ביצירתו ובכלל עמדתו בכל הנוגע לקיום האנושי והיהודי בכלל ובארץ ישראל בפרט. סתירה זו מתמצית בביטויים כגון "היאוש הפורה"; "המאמין והמיואש"; "הדבק בחיים ושוואף

תאריך "עגול" זה סיפק עילה נוספת לכתיבה עליו בכל העיתונים, ולא רק במדורים לספרות. כצפוי, לכל כותב יש ברנר שלו וכל כותב "גייס" את ברנר לטובתו. כמה מהן תיסקרנה כאן, ללא ניתוח ופירוט של מידת ה"ברנריות" שבהן, האמיתית או המלאכותית. קיומה של הרשימה המתחדשת והולכת היא עדות לכוח החיים של ברנר, לחיוניות דמותו ויצירתו ולפופולריות שלו בד בבד עם המחיר הכבד של הרידוד וההשטחה שעוברים דמותו, משנתו, יצירתו ומורשתו. למותר לציין שכמה מן הסופרים מרשים לעצמם לסטות מן העובדות הביוגרפיות ולבודת ביורגפיה שתשרת את יצירתם. אבל עם כל הכבוד לדמיון של היוצר, לחופש הביטוי ולאיי הצורך שלו להיצמד לעובדות שהיו במציאות, הסילוף וההמצאה פוגמים גם ביצירה עצמה. ברגע שמשתמשים בדמות מן המציאות בשמה המפורש חייב היוצר לקבל עליו את עולה של המציאות הביורגפית. הוא יכול למלא פערים מדמיונו, אבל אין לו רשות להמציא עובדות או לסלפן.¹⁷

ברנר בסיפורת, בשיר ובמסה

אין כמעט רומן היסטורי מן העבר הקרוב בארץ ישראל שאינו משלב את ברנר בדמויותיו ההיסטוריות. למותר להוסיף שאלה הם רומנים בעלי משמעות אקטואלית, המשתמשים בטכניקה של הרחקת עדות כדי לומר משהו חשוב לבני דורם. אין ספק שהפנייה להיסטוריה של עם ישראל ב־120 השנים האחרונות היא מבורכת וראויה לכל שבח. זהו אחד הסכרים כנגד השכחה, ההתעלמות וחוסר הידיעה המאיימים על הזיכרון הקולקטיבי הישראלי. לשם כך "מגויסות" הדמויות המרכזיות של התקופה, וברנר בראשן. אבל חשוב לדייק בעובדות, על אף תחושתו של הסופר שהן בולמות אותו ומצמצמות את חופש הדמיון שלו.

* **אידיה צורית, אהבת חיים.** אהבתה הטרגית של הציירת אירה יאן לחיים נחמן ביאליק (ירושלים, כתר, תש"ס/2000).

ברנר נזכר בספר כמה פעמים כחלק מחבורת הסופרים של התקופה יחד עם דבורה בארון, א"א קבק ודמויות היסטוריות נוספות.¹⁸ זו אחת הדוגמאות הבודדות ויוצאות הדופן לתיאור לא מעריץ של ברנר, אם לא לומר ביקורתי ועוין. תיאור זה קשור למסגרת ה"מדיניות" הכוללת של הרומן, המשמיע את קולה של אירה יאן ורואה את הסובב אותה מנקודת ראותה, כולל כמובן ביקורתה על אישיותו של חיים נחמן ביאליק והתנהגותו. במסגרת "מדיניות" זו מתואר גם ברנר מנקודת ראותה של אירה יאן. אידיה צורית יכלה לתאר אותו בשני קולות: קולה העוין של הגיבורה מצד אחד וקולה המעריץ של החברה מן הצד השני. ברנר מתואר כמי שמסתייג מאירה יאן ומוסיף על סבלה ועל בדידותה: "מי שהחמיץ לי פנים במיוחד היה הסופר הצעיר יוסף-חיים ברנר, שהגיע לארץ שנה אחרי [...] נהג להתעלם לגמרי מקיומי. [...] וכשהייתי מציעה לו משהו לשתות [...] נהם איזו נהימה בלתי מובנת, ולא הגביה את עיניו מהחבורת ליכות אותי במבט. [...]

1. מתוך **מכאן ומכאן** (1911), "מחברת ששית" (עמ' 369): "זה אשר הוצאתי מנסיונות ימיהוית/ו זוהי צוואתי האישיה: החיים רעים, אבל תמיד סודיים [...] המוות רע. העולם מסוכסך, אבל גם מגוון, ולפעמים יפה. האדם אומלל, אבל יש והוא גם נהדר. לעם ישראל, מצד חוקי הגיון, אין עתיד. צריך, בכל זאת, לעבוד. כל זמן שנשמך בך, יש מעשים נשגבים/ויש רגעים מרוממים. תחי העבודה העברית האנושית!"

2. משפטי הסיום של **מכאן ומכאן** (עמ' 374): "אז קראה להם אופת-הלחם לעזור לה, ויקומו שניהם ויעמדו. ואותו הסוד הגדול היה גם בקוציהם גם בעמידתם. על משמרתם עמדו. על משמרת-החיים עמדו הזקן והילד, נעטר-הקוצים. החמה זרחה כמו לפני הגשם. ההויה היתה הוית-קוצים. כל החשבון עוד לא נגמר."

3. לאחר "תליחי" (**האדמה**, 1920) (מהדורת 1985, כרך 4, עמ' 1751-1752): "ונשאלת השאלה: הזכאים אנו, הנשארם, לקרבנות כאלה? [...] וכשתבוא שעת-הנסיון הקשה [...] היעמוד כל אחד ואחד מאתנו [...] במקום אשר יעד לו גורלו? [...] אשרי מי שמת בהכרה זו – ותליחי למראשותיו!"

לצורך ושלא לצורך

ברנר ממשיך לככב ביצירות הספרות בפרוזה ובשירה, בשיח ביקורת הספרות ומחקרה וכן בשיח הציבורי-פובליציסטי-אקטואלי. ברנר משמש "נקודת-רום", לפי ניסוחו של שלמה צמח את תפקידו של ביאליק – נקודה שלפיה מודדים וממפים את יצירות הספרות.¹⁴ ההשוואה לברנר לצורך ושלא לצורך חוזרת בדבריהם של כותבים רבים הנתלים בו כבאילן גדול כדי לחזק את דבריהם, להגדיל או להקטין את חשיבותם של אלה המושוים לברנר ולא פחות את חשיבותם שלהם.

בשני ספרי פירטתי והדגמתי את "אביזרי" ברנר הקבועים החוזרים ביצירות הספרות לאורך הדורות ומשלבות את דמות דיוקנו בתוכן, החל במראהו החיצוני, דרך שמות ספריו וגיבוריו וכלה במובאות ממכתביו ומן הזיכרונות עליו, לפי העיקרון "כל אחד וברנר שלו". כצפוי, יש העושים זאת ברגישות כחלק מהותי מיצירתם ויש המזכירים את שמו לשווא, בתקווה שעצם שילובו, המלאכותי והחיצוני, יהיה בו כדי להוסיף ליצירתם ממדים שאין בה מטבעה. כדי לשבח יצירת ספרות משווים אותה לברנר, לצורך ושלא לצורך. הכותב, סופר ומבקר, מציג את כרטיס הביקור שלו באמצעות וידוי על קריאתו בברנר ועל היותו של ברנר מקור השראתו וחלק מ"שורש נשמתו". באמצעות "וידוי" זה הוא מנסה להגדיל את ההערכה אליו בבחינת "אמור לי מה אתה קורא ואומר לך מה אתה שווה". אין ספק שווידויים אלה יש בהם ממש, ולא מעטים הם אלה שברנר הוא אכן כוח מכונן בהווייתם. בד בבד יש גם מי שמזכירים את שמו לשווא. למותר להוסיף שההבחנה ביניהם קשה ואף בלתי אפשרית. עם זאת, עצם ראייתו של ברנר כאב רוחני וכמקור השפעה היא מבורכת.¹⁵

לאחר צאת ספרי לאור נוספו יצירות "ברנריות" לא מעטות שברנר מככב בהן אם כדמות ספרותית ואם במובאות מתוך כתביו.¹⁶ זרם היצירות בפרוזה, בשירה, בביקורת ובפובליציסטיקה שברנר נזכר בהן אינו פוסק. מאז העדכון האחרון הולכת הרשימה ומתעשרת, ואין ספק שלא הגעתי לכולן. במאי 2001 מלאו 80 שנה לרצח ברנר.

ברנר מתואר כחלק מן המציאות הארץ-ישראלית בראשית המאה העשרים, בעיקר על סמך הזיכרונות עליו יחד עם סיפוריו והנכתב עליהם. התיאור מגביר את עובדת היותו של ברנר גיבור תרבות וחוזר על "מיתוס" ברנר כמציאות של ממש. כך למשל תואר ברנר בשעת "גירוש תל-אביב", כשהוגלה לשפיה יחד עם תלמידי הגימנסיה הרצליה ומוריה: "אחד העגלונים זיהה בין הפליטים את פניו המיוסרות של יוסף חיים ברנר, שהשתרך בצעדים כבדים כשעל גבו השופף שמכה וכו'. הוא עצר את העגלה והפציר בסופר הנערץ לעלות אליה או לכל הפחות להניח בה את מיטלטליו, אך ברנר השתקן הניד את ראשו במיאון והמשיך לצעוד בחולות ללא אומר ודברים" (עמ' 302). התיאור נראה יפה אך אינו מהימן. ברנר אמנם גלה עם הגימנסיה "הרצליה" לשפיה, אך ספק אם הלך ברגל לבדו. אותו זמן היה כבר נשוי (ספטמבר 1913), ובנו אורי (נולד ביולי 1914) היה כבן שנה. הוא הדין בתיאור פרשת "רצח ברנר וחבריו", שבה מתואר ברנר כמי שאמר "הערבים הם ידידינו [...] וכל רע לא יאונה לנו" (עמ' 342). עמדה זו מנוגדת להתבטאויותיו הרבות של ברנר בנושא, להוציא רשימה בודדת, "מפנקס", שבה "הושיט יד" לערבים בתקווה.²⁰ פרטים נוספים בסיפור הרצח אינם מדויקים, וזאת פרשה שכל פרט ופרט בתוכה תועד בהרחבה ופורסם ונעשה נחלת הרבים. בעקבות אי הדיוקים בתיאור דמותם של ברנר, של אירה יאן ודמויות אחרות בספר זה התנהלה חליפת מכתבים ביני לבין יוכי ברנדיס. בין השאר כתבה: "אלה אינן טעויות בשוגג, אלא שינויים במזיד. אני מבקשת שתביני שספרי אינו מחוייב לאמת. כי זו ספרות. אני נוטלת לעצמי חירות לשנות את העובדות כרצוני. [...] אני סופרת, לא היסטוריונית. והמחוייבות שלי היא קודם כל ולפני הכול לכך שהספר יהיה מרתק ואיכותי. עדיף לי, נורית, פי כמה לכתוב ספר שמעוות במעט את המציאות אבל נמכר במאה אלף עותקים, מאשר לכתוב ספק שנצמד בדקדקנות לעובדות, ורק מתי מעט קוראים אותו" (15.12.2003). לדעתי אין סתירה בין היצמדות לעובדות לבין ספר מרתק ואיכותי. אדרבה!

בספר עצמו כתבה יוכי ברנדיס: "מעולם לא העליתי בדעתי כמה נעים לברוא סיפורי חיים. זו תחושה כליכך מהנה, כמעט ממכרת. את הופכת להיות אלוהים" (עמ' 414).²¹

* **שולמית לפיד, חוות העלמות (ירושלים, כתר, תשס"ו/2006).**
 הספר הוא המשך לגיא-אוני, המתאר את העלייה הראשונה, הפעם על רקע העלייה השנייה. ספר זה חוזר וממחיש את העובדה שאי אפשר לכתוב על התקופה ללא דמותו של ברנר, והבולטים באנשי העלייה השנייה, ובהם אהרן דוד גורדון, ברל כצנלסון, נח נפתולסקי, רחל ואחרים, ידועים פחות.
 דוגמה לאישוש ה"מיתוס" מבוססת על מה שנכתב על ברנר במרוצת הדורות. במגדל מחכים לביקורם של "החשובים" ובהם ברנר יחד עם "בנות מהגימנסיה הרצליה" לרגל חנוכת הצריף החדש: "ושם בגימנסיה התאהבו הבנות בברנר עד קצות צמותיהן. 'אני אוהבת אותו יותר מחיי', אמרה גאולה שרתוק.²² והיא, כך אומרים, גם יפה, גם חכמה וגם פסנתרנית נפלאה, ממש אנטון רובינשטיין החדש. 'וצריכים אתם לראות את הרומיאו,²³ סתם יהודי פשוט, עני, צורה לו כשל חנווני עיף, מה חנווני, שוליית חנווני, כבר ומרוט, עילג כמעט,

היה חולף על פני ומצמץ בעינו כמגרש שדים, או שמבטו היה פוסח עלי כאילו הייתי רוח" (עמ' 167 ועוד), להוציא "שעת-חסד" יחידה" כשהביט בציוריה (עמ' 224-225). ההצדקה לתיאור השלילי של ברנר היא שהגיבורה, אירה יאן, סובלת מהתעלמות ממנה ורואה בכך פגם מוסרי באישיותו: "אך לי מפריע שכל העולם מקשיב מבעד לדלת לזעקת ייסוריו. בכלל, סופר זה עושה הכול ברעש גדול: בוכה, צוחק, שונא, אוהב, סובל. אין ספק שהוא סובל, אבל למה הפומביות הזאת? ומה שנוגע אלי, כאב לי שדווקא הוא, הידוע בחמלתו לאדם, כלפי אין לו שום אמפתיה" (עמ' 249). בין השאר היא מכנה אותו באירוניה "נביא הזעם" (עמ' 249 ועוד) ומסתייגת מצורתו החיצונית הלא נאה (249). היא גם כותבת במרירות על כך שהכול מותר לו: "את ברנר אין מפסיקים" (עמ' 250); וכנגד פרסומו: "אבל אי אפשר היה לצאת באותם ימים לרחוב בלי להיתקל בשמו של אותו סופר" (עמ' 251). היא גם מאשימה אותו – "סופרנו רודף הצדק" – שהוא נאה דורש ואינו נאה מקיים (עמ' 252). אחד הזיכרונות המרים של אירה יאן הוא ממסיבה שערך לה ידידה יהושע ברזילי (אייזנשטדט) עם סיומו של אחד מציוריה, וברנר, שהגיע עם "ידידה", "האחות לאה", "גנב לה את ההצגה", השתלט על המסיבה ובמקום לברך אותה היטי את תשומת הלב ממנה וקרא פרק מתוך יצירה שעמדה להתפרסם בביטאון: "אפילו היום, מתכווץ לבה כשהיא נזכרת איך הלבין אז ברנר את פניה, והיא חשה עלבון צורב" (עמ' 304).

* **דורית פלג, "עץ, סלע, אדם: אהבת ברנר" (עתון 77, שנה כה, גיליון 251, טבת תשס"א/ינואר 2001, עמ' 24-26; 42).**

מסה זו מדגימה את התופעה הרווחת בשעה שסופר כותב על סופר אחר. לא פחות משמלמדת מסה זו על ברנר היא מלמדת על הכותבת: "היכולת לאהוב. הקושי הנורא לאהוב". הכותבת מתבוננת בעולמו של ברנר הסופר ובעולמן של 'יצירותיו כשלמות אחת מנקודת הראות של השאלה "כיצד לאהוב?"¹⁹ ההשוואה לסיפורה של הסופרת האמריקנית קארסון מק'קאלרס נראית מאולצת ומבוססת על אסוציאציה פרטית של הכותבת. אין מנוס מן ההרגשה כי יותר משקראה הכותבת בברנר קראה "על ברנר" ולמדה עליו מזיכרונותיהם של מי שהכירו והעריצו אותו. מסקנתה היא צורך אישי להכרת עצמה יותר מאשר תוספת הבנה והעמקה בכתביו ובאישיותו: "וככל שקראתי יותר על ברנר, כן הבנתי שבמובנים רבים היה האיש, ובפרט אופי אהבתו, שייך לתקופתו בלי שאפשר יהיה להפריד ביניהם".

עם זאת, מסה זו של סופרת חשובה ודקת הבחנה מעידה על האפשרות שמספקים ברנר ועולמו המורכב לדבוק בו, להוציא מהקשרו ולבטא באמצעותו את עולמה של הכותבת: "איש לא היטיב לדעת מברנר עד כמה האהבה נדחקת מפני מר החיים"; "הוא שנא מתוך הכמיהה העצומה לאהוב – כשאפשר יהיה לאהוב את מי שרצה לאהוב"; "אסור לאהוב סתם כך, כל דבר: יש מה שצריך לאהוב, ומה שצריך לא-לאהוב". ועל חיי נישואיו: "במובן מסוים היה הסבל – הסבל המשותף – אחד מאבני הבניין של אהבתם: הוא סובל, היא סובלת"; "עולה התהיה אם לא היה הסבל תנאי לאהבתו".

* **יוכי ברנדיס, יודוי (תל-אביב, ידיעות אחרונות/ספרי חמד, תשס"ו/2005).**

הבית שלידו נרצח יוסף חיים ברנר באבו כביר

משמעותו האקטואלית של ברנר "דווקא" בעולמם של "קיבוצניקים", אבל לא פחות מכך בעולמם של כל מי שבא "למלא את הבית שלנו בתוכו, והתוכן הוא אנחנו. ומה זה אנחנו? להיות יהודי."

* **מסכת** נוספת מאת יריב בן אהרן הוקדשה לסיפורים "מסביב לנקודה" ול"הוא ספר לעצמו" (תל-אביב, הוצאת הנוער העובד והלומד, תשס"ה/2005). רשימת ה"תודות" הוקדשה "לשומרי הגחלת הברנרית ב'נוער העובד והלומד'" ולרבים אחרים. העיצוב הפעם אינו במתכונת הגרפית של "מקראות גדולות" אלא כשורות טקסט ממוספרות, בחלקו העליון של הדף, ולמטה הערות ממוקרות שונים ובעיצובים שונים של האות בהתאם למקור.

* הוצאה מחודשת של סיפורו של ברנר מתקופת לונדון "מן המיצר" וזיכרונותיו של אשר ביילין, **ברנר בלונדון** (תל-אביב, הקיבוץ המאוחד וספרי סימן קריאה, תשס"ו/2006, בסדרת הספרים **הספריה הקטנה**), היא מעשה תרבותי מן המעלה הראשונה. ההוצאה המחודשת מביאה לכך שהסיפור והזיכרונות יהיו בהישג יד, ומספקת עילה של ממש להפניית תשומת הלב של הקוראים לסופר, ליצירתו ולהשפעתו בדורו ולדורות. ואכן, כמעט כל כתיבי העת הספרותיים הקדישו רשימות לסיפור ולזיכרונות.³⁰ ברשימות אלה חזרו וניסחו את "סוד הקסם הברנרי", את הסיבות ליכולת ההתחדשות שלו, ואת כוח המשיכה האקטואלי שלו: "ברנר חי, בועט ונוהם" (אבנר הולצמן). עם זאת לא נמלט גם ברנר מן הרוח הצינית הנושבת מעל דפי המקומונים. במילים הספורות שהקדישה מיה סלע להופעת שני הספרונים ניסתה לצאת ידי חובת שני הצדדים: ההערצה מצד אחד והעמדה הצינית "הנדרשת" מן הצד האחר, וכתבה: "אני מכירה כמה אנשים שעדיין חיים לאורו ופיתחו אובססיה מחודשת אל האיש המעונה הזה".³¹

מובאות ברנריות

אחת התופעות הבולטות היא שימוש במובאות מכתבי ברנר כמוטו לסיפור, לספר, לפרקים בתוך ספר או אפילו למאמר עיתונאי. ההרגשה

אינו מבקש מאומה לעצמו, כשחלה אפילו לא ידענו, ביקש שיניחו לו לנפשו, שלא ייכנסו אליו לאוהל, לא מים, לא לחם, לא תרופה, ושוב חזר. ולשיעורי התנ"ך והספרות שלו באים חברים שעבדו משמש עד שמש, ומתחיים מדבריו, וחלילה מלומר מילה בשבחו, יעזוב אותך כאילו היית מצורע, ובלבד שיישאר, ובלבד שיישאר" (עמ' 79).

* **מאיר ויזלטיר** הגדיר את עצמו באמצעותו של ברנר, והתוודה על מקומו של ברנר בעולמו. בפרק "ברנר בלילה"²⁴ שיתף את הקוראים בחוויית הקריאה בברנר בשעת לילה מאוחרת, כשאניו יכול לישון: "אם ספר של ברנר בידך, אתה פותח, וכמעט תמיד מוצא בדף שפתחת בו במקרה משפט או פסקה שעוצרים בך, שמדובבים בשילך איזה צד במצב האנושי שלך בשעה זו, שעה שבה אינך מסוגל לדובב את עצמך. אינני מכיר פרוזאיקון עברי אחר שניתן לסמוך עליו כך".²⁵ שנים לאחר מכן הזכיר את ברנר כאחד ממקורות ההשפעה שלו בשירו "קווים" (**מעריב**, ה' בסיוון תשס"ו (1.6.2006)).²⁶ זהו שיר על ברנר, על מקורות ההשפעה שלו, בלונדון. כל מקור הוא נפרד, לגופו, והמשורר הוא אשר מחבר יחד את ההשפעות עליו:

אמתח קו בין שתי נקודות ואקרא לו ברנר בלונדון/אמתח עוד קו ואקרא לו משורר יפני בפריס/עוד קו: ברנר לא קרא את בני זמנו בלונדון/עוד קו: המשורר היפני לא קרא את ברנר // עכשו זה רבוע/אני רושם בו: חיתי בלונדון/חיתי בפריס/הייתי ביפן/קראתי את ברנר/קראתי את הלונדונים/קראתי את הפריסאים/את היפנים בתרגום // אני מוחק את הקוים/האותיות // אקרא לזה מסקנה.

* **יאירה גינוסר**, "אין מקום" (**מאזנים**, כרך פ, גל' 3-4, תמוז תשס"ו/יוני 2006).

כותרת השיר מזכירה את האמירה הברנרית שמרבים לצטט אותה במקוצר ובמנותק מהקשרה: "אין מקום אחר".²⁷ שורות השיר מונות את המתים שיש להם חיי נצח בזיכרון הקולקטיבי: "אלכסנדר זייד עדיין רענן על סוסו, /עוד יוסף חיים ברנר נר תמיד, /ברנר עדיין משחת בידי פורע ערבי/עוד יאיר אברהם שטרן על ימים/נורה לנצח על ידי קצין בריטי".

הזכרת שמו כראוי – התחדשות מתוך חידוש

* **המסכת**. זוהי אחת הדוגמאות המרתקות ביותר הממחישות את מעמדו של ברנר כ"קדוש חילוני". המדובר בחוברת התשיעית בסדרה **מסכת** שהוציאו יריב בן אהרן, עלי אלון וודו פלמה, המוקדשת לשני סיפוריו של ברנר: "המוצא" ו"לרגל הכניסה" (תל-אביב, שדמות, אב תשנ"ח/אוגוסט 1998). כבר הצורה החיצונית, המזכירה את "מקראות גדולות" המסורתית, מעידה על יחס הקדושה לטקסט הברנרי, ובה בשעה לפרשנות המגוונת מכל המקורות האפשריים המלווה את הטקסט שלו.²⁸ סיפורי ברנר נקראים בחברותא על ידי קבוצות נוער הנחשפות ליצירתו ולאישיותו, בהזדקת מדרך, מורה רוחני.

בראיון עם העורכים שקיימה אורה ערמוני, ענו יריב בן אהרן ועלי אלון בתשובה על השאלה "למה דווקא ברנר?": "משום שלמרות דימויו כמרדן, הוא בן-יבית מחויב לתרבות, ללשון וליצירה של הדורות היהודיים".²⁹ זוהי אחת העדויות החשובות המסבירות את

זמן קצר אחריה מתואר רצח ברנר (עמ' 19) כפי שחווה אותו העיתונאי. אירוע היסטורי זה משמש מסגרת לספר יחד עם האירועים הבדויים שבו. הספר מסתיים באותה שנה שבה התחיל. גם בפרק הסיום מכבד ברנר כמקור השראה לדורות. בד בבד יש גם הסתייגות מדבריו המסתמכת על דברי מתנגדו, אהרן דוד גורדון (המשמשים גם כמוטו, עמ' 379), מתוך אזהרה ש"בדבריו של ברנר יש לטפל בידענות", "ולברור צריך בזהירות" (עמ' 458). שתי הדמויות המנוגדות המשלימות, ברנר הפסימיסט המובהק וגורדון האופטימיסט המובהק, מבטאות את משמעותו של הספר על הרצון והתקווה להיות "עם, עם סתם כך, בלי אהבים, בלי שונאים. ובתכלית הקיצור, עם בארצו..."; "אל ידאיגו אותך הצייה והאיבים. המחלות והפגעים. הסכוסכים והיאוש. זה עמל הצינונות וזה שכרה – שנהיה עם סתם כך, וישב נשכה בארצו..." (עמ' 460).³⁵

* לילך נתנאל, "במקום שבו אתה מחפש את ארץ ישראל. שלושה פרקים מתוך 'המצב העברי בשלושה נסחים'" (הו! כתב עת לספרות, גיליון 4, ספטמבר 2006). בראש הפרק הראשון של הסיפור הוצבה מובאה מתוך "מכאן ומכאן" של ברנר, שבמרכזה מחשבותיה של הינדה על אריה בעלה ותהיותיה על חייהם המשותפים במשך שלושים שנה.³⁶

* מאיה ערד, **שבע מידות רעות** (תל-אביב, הוצ' חרגול ועם עובד, תשס"ו/2006). הספר נפתח עוד לפני תוכן העניינים במובאה מברנר ללא ציון מקור ותאריך. המובאה היא מתוך פסקת הפתיחה למאמרו הידוע של ברנר, "הז'נר הארץ-ישראלי ואביזריהו (ממכתב פרטי)" (תרע"א/1911). במרכזה ניסוח ה"אני מאמין" של ברנר על מהות הספרות. איזה תפקיד ממלאת מובאה זו כמוטו המדריך ומכונן את הקורא למשמעותו של הספר? האם משרתת מובאה זו את הספר? ואיך? האם היא הולמת את תוכנו? האם היא מודבקת אליו? האם היא מעלה את ערכו וחשיבותו? האם היא מעניקה לו עומק נוסף? שאלות אלה ואחרות, הנשאלות בכל הדוגמאות מסוג זה, מחייבות כאמור מחקר נפרד בכל יצירה ויצירה וחורגות מן המסגרת כאן. נעיר כי עצם השימוש במובאה מכתבי ברנר מעיד על נוכחותו הפעילה בעולמו של הכותב ומעורר את תשומת לבם של הקוראים למקור השראה זה.

כותרות ברנריות

קיים שימוש בשמות ספריו או גיבוריו או בחלקי מובאות מכתביו ככותרות עיתונאיות למסות ולמאמרים, במיוחד של עיתונאים בנושאים שונים. תופעה זו מעידה בדרך כלל על כך שברנר הוא חלק מעולמו של הכותב והוא מקווה להשפיע בעזרתו ולמשוך את תשומת לבם של הקוראים, בתנאי שאכן יש לכותב ולקוראיו עולם אסוציאציות משותפות.

* העיתונאי מאיר שטיגליץ הכתיר את רשימתו "שכול וכישלון" (ידיעות אחרונות, ה' בטבת תשנ"ט [24.12.1998]), שבה תיאר את התנהלותה של ממשלת ישראל ותוצאותיה הרוות האסון. לדעתו החליטה הממשלה לבחור בגרוע ביותר ולכן "אין בלבנון מקום לאופטימיות". זו אחת הכותרות הפסימיות ביותר המבשרת מציאות של "ללא מוצא", אם כי ברומן עצמו יש גם הבלחות של אור, של תקווה ואופטימיות, של אף על פי כן: "על הסף. כי, סוף-סוף, אין

של הכותב היא שה"מוטו" הברנרי ישפיע מרוחו על היצירה שהוא מעטר אותה והיא "באופן אוטומטי" תהפוך ל"ברנרית". לעתים יש קשר מהותי בין המובאה לבין גוף היצירה, אבל לא פעם יש הרגשה שהמוטו הברנרי הוא קישוט חיצוני שהודבק באופן מלאכותי ליצירה, ולא רק שאינו מרומם אותה או מעמיק אותה, אלא מבליט את הפער בין קתיבתו של ברנר לבינה, ומגביר את היומרה שאין לה כיסוי.³² עצם השימוש במובאה יש בה עדות לנוכחותו של ברנר בחיי הרוח של הכותב, ולחשיבות שהיא מייחס לו. מובאות אלה חושפות גם את הקוראים אל ברנר ויצירתו, ומכניסות אותם לעולמו הרוחני. כל זמן שיש המתגדרים בשמו של ברנר, עושים שימוש ב"אביזרים" מעולמו, ומאמינים שבכוחם להשפיע, יש תקווה ששמו לא יישכח ומתוך הרבים שנחשפו אליו, גם אם באופן שטחי ורדוד, יגיעו מעטים להתעמק בו.

* אבנר טריינין, "התריס". שיר (מעריב, 26.7.2002). המוטו: מתוך מכתב של גנסין לברנר (בלא מראה מקום): "אם העיניים פקוחות יותר מדי – הבה ונעצום אותן בכוונה". השיר ממש מובאה זו של עיניים פקוחות/עצומות: "את עיניך אל תסגר – המראות בתוכך", כדי "להתגונן מן האורב לך בחוץ".

* אמיר גוטפרוינד, **העולם, קצת אחר כך** (תל-אביב, זמורה ביתן, תשס"ה/2005).

זהו אחד הספרים הבולטים בשימוש במובאות כמוטו לפני כל פרק. בד בבד מבצבצת גם דמותו של ברנר עצמו כחלק מן התיאור המשלב היסטוריה בבידיון, וריאליה בדמיון. בספר 19 מובאות; מתוכן שבע של ברנר, ארבע של אהרן דוד גורדון (מתוכן אחת נגד ברנר), שתיים של מאיר יערי, והשאר מכתביהם של אחרים (מרק טווין, דוד בן-גוריון, שלמה גורן, אברהם שלונסקי מעיתון הארץ, ואלכסנדר לוי בדרכו האחרונה לאושוויץ). בדרך כלל יש בפרקי הספר הזד לייצירות של אותם סופרים שמכתביהם נלקחו המובאות. הקשרים בין המובאות למשמעויות העולות מן הספר הם בדרך כלל ממשיים והדוקים, ומעמיקים את תיאורי ההווה והעתיד באמצעות הנכחת העבר. כמעט לכל פרק מוצמד מוטו המשמש לו כעין "מוטיב מנחה" המעניק את השראתו למסופר מעצם תוכנו, ולא פחות מכך – מן המקור וההקשר שממנו נלקח. אין מראי מקומות מדויקים למובאות, אלא שמו של המצוטט בלבד. תוכן המובאות הוא פסימי, ציני, אירוני, אופטימי, פרדוקסלי, שילוב של ניגודים, "גם וגם". היחס בינו לבין הפרקים שהן מוצבות בראשם משתנה בין מימושן כפשוטו, היפוכו, התייחסות צינית, הומוריסטית, אירונית. בדרך כלל היחס הוא של שילובים במינונים שונים בין האפשרויות.³³

המובאות המשמשות כמוטו מיצירותיו של ברנר רבות במיוחד. עליהן יש להוסיף מובאות בגוף הפרקים (עמ' 18 ועוד). ברנר משמש, כדברי ירון פריד, "פרשנו המיוחד באולפן החדשות"³⁴ עמדתו הפרדוקסלית של ברנר בשאלות הקיום האנושי והיהודי והסתירה המובנית בדבריו מתממשת ומומחשת בעלילתו של הספר, ולא פחות מזה בנימתו ובסגנונו, כניסוחו של ירון פריד: "היופי שבכיעור, התקווה שבייאוש [...] ההומור שבשממה, באבק ובמהומה שמהם צמחה הצינונות".

הפגישה ה"קשה" של ליאון אברמוביץ, "ספק עיתונאי ספק מהגר חדש" עם ברנר (עמ' 18), פותחת את הפרק הראשון שזמנו "1920".

על אף ה"מס" של הזכרתו של המעורר של ברנר וההסבר כי "שמו של כתב העת נבחר כמחווה ליוסף חיים ברנר", אין זה הומאז' לברנר ואין בכך כל "אומץ" אלא "גניבת-שם". המעורר "החדש" עלול להשכיח את המעורר הראשון ולקבע בזיכרון של הדור רק את כתב העת "השני". זהו לדעתי מעשה שלא ייעשה, דוגמה לעשיית לא-תרבותית בעליל. וכדי להוסיף חטא על פשע אימצו העורכים, דביר אינטרטור וארו שוייצר, גם את הטיפוגרפיה של השם המקורי.³⁷

* עדנה שמש כתבה סיפור בשם "בין מים למים" (נובמבר 2000), ולדבריה לא הכירה את סיפורו של ברנר בשם זה, וגם אם הכירה אין לו "זכות יוצרים" על השם. לדבריה זכה הסיפור במקום הראשון בתחרויות ספרותיות שונות, ואף תורגם לצרפתית.

ביקורת ספרות

* **אהובה פלדמן** במאמר "המדיום הקולנועי כמטפורה של מציאות פוסט-מודרנית – פוסט-ציונית ב'חדר' מאת יובל שמעוני" (אלפיים, גיליון מס' 25, 2004) רואה ב"שק" המכסה את ראשו של שטר (חדר, עמ' 15 ועוד) "מטפורה המציירת את המציאות כ'הוויה שקית' שאולה מסיפורו של ברנר 'בחורף'". כן היא רואה ב"דמותו של הבמאי מעין הומאז' לסופר המתייסר יוסף חיים" (פלדמן, עמ' 183). זו דוגמה טיפוסית למדי לכך שכדי להלל סופר, במקרה זה חדר של יובל שמעוני, נאחזים בברנר ורואים ביוצר את ממשיתו. בדבריה של אהובה פלדמן הוצא לדעתי ה"שק" מהקשרו. לא כל שק הוא שק-ברנר. "ה'הוויה השקית' של שטר ה'במאי' קשורה למראות שבויי המלחמות, מעין המשך לטראומת ברנר" (פלדמן, 182). לא רק ההקשר שונה לחלוטין, אלא יש בהצמדה זו התעלמות מיחסו העיוני של ברנר לערבים ולתפיסתו בהכרח המאבק עמו. ברנר הציוני שבציונים גויס כדי לשמש תנא דמסייע ליצירה המוגדרת כ"פוסט ציונית". בה בשעה אין ספק כי ברנר המורכב והמייצג את הפרדוקסליות שבקיום היהודי יכול לשמש מקור השראה לזרמים שונים ואף מנוגדים.³⁸

* **גרשון שקד** בהקדמתו לספרו זהות (חיפה, אוניברסיטת חיפה, תשס"ה/2005), הגדיר את עצמו באמצעות ברנר "בנימה אישית מתמיד", כפי שהעיר המצוטט: "הספר נכתב על ידי אדם שהוא קצת מכאן וקצת משם, או בלשונו של ברנר, קצת אובד עצות וקצת דיאספורין. לאחר שהקדשתי שנים רבות מחיי להבין את הכאן, רציתי כמי ש'נשתל פעמיים' [...] להבין את השם שממנו באתי, וש ממנו אינני יכול כנראה להתנער". הובא בהארץ ספרים, גל' סוכות, י"ד בתשרי תשס"ו/17.10.2005.

* **משה יצחקי**. "בעת נעילת שער". הכותב פתח את ביקורתו על ספרה של דורית פלג, **פני המקום** (אור יהודה, זמורה ביתן תשס"ו/2006) שהתפרסמה בעתון 77, גל' 316, שנה ל, כסלו תשס"ו/נובמבר-דצמבר 2006, בשיתוף הקוראים בנוהגי הקריאה שלו "מדי שנה בערב יום הכיפורים": "[...] מתעכב שוב ושוב באחד מכתבי ברנר ובתוכם תמיד המאמר 'על הדרך', מתוך 'המעורר' [...]. מאמר זה הוא לפי הגדרתו, 'קריאה דרשנית שהיא מהדרשות המודרניות הגדולות ביותר בתולדות העת החדשה'. כדי לבסס את התפעלותו מספרה של דורית פלג, הסתיימה הביקורת בקישורו של

קביעות ועמדה בטוחה. יש ספיים, יש רגעים. חטוף את הרגע ושמח בו. איין מסילת ישרים. יש משעול צר-צר, שפעם הוא חלק ופעם עקום. וכל התורה היא אותה התורה הישנה, שאושר הוא לתעות במשעול זה, אושר הוא לחיות ולהוקיר את החיים, להוקיר כל מיני זעזועיהם עם הנועם האינ-סופי שבהם..." (כרך א, מהדורת תשכ"ד/1964, עמ' 447). זו אחת הכותרות השכיחות והאהובות על המצטטים, ההולמת מאין כמוה את האווירה הקודרת השלטת בעיתונות.

* **אורי אבנרי**, "הכתפיות של ברנר" (הארץ, 4.1.2000). זוהי הכותרת שבה הכתיר הכותב (או העורך) את רשימת הביקורת על הספר בעריכתה של זהר שביט, **תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל – בנייתה של תרבות עברית**, בהוצאת מוסד ביאליק, תש"ס/2000. הכותרת מנוגדת לאופיו של הספר המסוקר. היא נקבעה מתוך הנחה שלשמו של ברנר יש כוח משיכה וצירוף שמו עם כתפיות מסקרן. מטרתה הייתה למשוך את תשומת לבו של הקורא לספר ולעורר בו ציפיות שלא יתגשמו. שכן, כפי שכתב אורי אבנרי: "הספר הזה אינו מספר על היוצרים ועל הרפתקאותיהם. אין בו אנקדוטות (להוציא את הסיפור על יוסף חיים ברנר שמכר את הכתפיות של מכנסיו כדי להוציא לאור סיפור של ש"י עגנון)".

* **אילת נגב** בראיון עם הסופרת **חנה בת-שחר**, תחת הכותרת: "קפקא, גנסי, עגנון וברנר טופחים לי על השכם" (ידיעות אחרונות, 16.8.2002). בגוף הראיון נוסף לרשימה גם אהרן אפלפלד: "אני מרגישה שהם טופחים לי על השכם. אני יודעת שאני לא מגיעה לרמתם, אבל אני מודדת את עצמי מולם".

* **אברהם בלבן**, "שכול וכישלון והרבה חביבות. כמה הערות ידידותיות לרומן החדש של א"ב יהושע, 'אש ידידותית'" (הארץ, ספרים, כ"ד באדר תשס"ז/14.3.2007). כותרת אירונית זו לביקורת שאינה ידידותית לספר מבטאת את דעתו של המבקר שהשילוב של "קלילות" ושכול, ולמעשה "החומרים הקשים שלו (בעיקר השכול) [...] כמו הולכים לאיבוד בסבך הקרניבלי של העלילה". וכן ש"שילוב של 'שעשוע'" "ברומן שעיקרו בסופו של דבר שכול וכישלון" אינו לטובתו של הרומן, "שאינו צובר כוח".

"צמוד לברנר" – ברנר עם כל דבר

שמו של ברנר נזכר בהקשרים שונים של ספרות, ביקורת ופוליטיקה. אין כמעט סוף לדוגמאות שבהן נזכר שמו של ברנר, בדרך כלל שלא לצורך, בעיקר בתחום ביקורת הספרות אבל גם בתחום החברתי-ציבורי. לא פעם חוזרת התופעה של "ברנר עם כל דבר" – הזכרת שמו בהקשרים שונים ומשונים על מנת להתהדר בו ולהוסיף כביכול עומק וממד היסטורי. בתחום הספרות נזכר שמו כדי לשבח סופר או יצירה או תופעה. בתחום החברתי-ציבורי נגרר שמו לוויכוחים אידאולוגיים ופוליטיים-אקטואליים שכל "צד" מסתמך עליו ו"גורר" אותו לצדו. עם זאת, כל זמן שהמזכירים חושבים כי שמו יכול למלא את התפקידים שהם מייצגים לו, יש תקווה! גרועים מכול הם ההתעלמות, השכחה, הבורות.

ספרות

* **המעורר**. כתב העת החדש (נוסד בתשנ"ח/1997) השתמש בשם כתב העת ה"מיתולוגי" של ברנר, אך ללא כל זיקה לסופר ולרוחו.

פוליטיקה

* **חיים חפר**, "עם חזק – עם חלש" (ידיעות אחרונות, י"א באדר א' תר"ס/17.2.2000). בעקבות דבריה של אָם שהופיעה בטלוויזיה "ושידלה את בנה לסרב פקודה", ציטט הכותב את דבריו של ברנר (מבלי להביא מראה מקום ותאריך) שדיבר על הבן המפציר באמו: "אמי! אל תנייני מדרכי אשר אני הולך עליה. אל תעצרי בי; [...] אני צריך ללכת. [...] אני יכול לבלי ללכת. חיי אינם חיים אם לא אלך". מתוך הפתיחה ל"הוא אמר לה" (תרס"ה/1905). בראש הדברים: "המחיר קודש לטובת ההגנה העצמית הישראלית ברוסיה".

מטרת המובאה להראות את ההבדל הגדול בין אז והיום. את דבריו פתח בסיפור התגייסותם של אחותו ושלו "כל אחד במקומו" "עוד בטרם מלחמת העצמאות", אבל "אמא שלי" שבלי ספק אהבה ודאגה "לא אמרה מילה ולא הזילה דמעה. עקרת-הבית הזאת היתה חלק מן העם החזק שהקים את המדינה בשביל העם החלש".

* **רון ברימן**. "באיזו סמכות, באיזו רשות" (ידיעות אחרונות, כ' באייר תשס"א/13.5.2001). הכותב שהוא "חבר הנהלת חוג הפרופסורים לחוסן מדיני וכלכלי", מזכיר את נפילת טרומפלדור וחבריו בתל-חי (אדר תר"פ) ואת רצח ברנר (מאי 1921) כדוגמה לכך "ששורש המאבק הוא עתיק יומין ואת הפתרון [...] יש לחפש בכיוון שונה לחלוטין", כלומר כנגד ה"פתרונות" שמציע יוסי ביילין. המאמר פותח ומסיים ב"רצח ברנר" "לפני 80 שנה". הלקח ההיסטורי לדעת הכותב הוא: "רצח יוסף חיים ברנר, החודש לפני 80 שנה, אבל על רקע דומה של מאבק נגד זכות השיבה של יהודים לארצם, אמור לשמש תמרוז אזהרה בפני תרגיליהם המסוכנים של היוס'ים בני זמננו." הכותב רומז לשם המשותף "יוסף" ולהבדל בין שני נושאי שם זה, ו"מגייס" את רצח ברנר, כתנא דמסייע להשקפתו הפוליטית. למותר להוסיף שההיסטוריה מאפשרת "גיוס" כזה, אבל גם "גיוס" לצורך הוכחת העמדה המנוגדת – אפשרי.³⁹

* **משה בן-שחר**. "80 שנה להירצחו של הסופר יוסף חיים ברנר" (המקומוז: רמת-גן – גבעתיים, גל' 395, 25.5.2001). זוהי דוגמה לרשימה ה"מתאימה" את ברנר למה שהכותב חושב פראוי, בניסוחים כגון "ויאמר מיד לזכותו". יש בכתבה שילוב של עובדות נכונות ובלתי נכונות, התעלמות מן המורכבות של יצירתו, מביקורתו הקשה ומן הסתירות המובנות בה.

* **אהוד בן-עזר**. "חשבון נפש שפויה". (ידיעות אחרונות, 6.9.2001). סיום הרשימה ברוח פסימית על חוסר האמונה בפתרון בדרכי שלום עם הפלסטינים ועם העולם הערבי, תוך הסתמכות על ברנר: "מי שסבור שהורדתן-בלבד [של ההתנחלויות] היא שתסיים את הסכסוך, משחק לידי התעמולה האנטי-ישראלית. אם לצטט את ברנר, איש כזה אינו יודע על לועו של איזה הר-געש הוא חי".

מאז נחתם המחקר ונמסר לדפוס לא עבר שבוע שבו לא נזכר שמו של ברנר בעיתונות בהקשרים שונים ואף משונים. אבל הופעתו המשמעותית ביותר היא ברומן של גבריאלה אביגור-רותם, **אדום עתיק** (הוצאת כנרת, זמורה-ביתן, מאי 2007). ברומן זה הוקדש פרק שלם לפרשת רצח ברנר (עמ' 429–462) יחד עם בני משפחת יצקר-שץ, יוסף לואידור, גוגיק ודמויות נוספות של סופרים ואחרים. זוהי אחת מן הפרשות ההיסטוריות של גיבורי העלייה הראשונה והשנייה המתנהלות במקביל לאלה שבהווה.

הספר לברנר: "חשתי שדורית פלג הצליחה לממש באמצעות הרומן את קריאתו של יוסף חיים ברנר [...]."

* **בארי צימרמן** נתן במסתו "שבחי ברנר" (ארץ אחרת, גל' 37, סבת-שבט תשס"ו/דצמבר-ינואר 2007) ביטוי ישיר וגלוי לתופעה זו של הגדרה עצמית באמצעות ברנר: "כשאני מספר בשבחי המורה [הכוונה לברנר] אני משתתף בחייו ונוכח בהם; תוך כדי עיצוב דמותו כ'צדיק' אני מעצב את דמותי כ'חסיד', ופעולתי כמשמיע הסיפור הופכת גם אותי למרכז רוחני בעיני המאזינים לי." באותו מקום תיאר את תפקידו של ברנר והזיכרונות עליו בעיצוב דמותו שלו: "את מציאותי הנפשית עיצבו הן סיפורי החסידים בנוסח בובר והן שבחי ברנר בנוסח קושניר ודורמן, שני פנים שנצטרפו – בזכות הוריי ומוריי – להיות לי לעמוד שדרה רוחני. חיי היום-יום שלי אינם מתנהלים על פי שולחנם הערוך של ה'יהודי' הקדוש ושל ה'חזוה' מלובלין, וגם לא על-פי קנייהמיה המחמירים של יוסף חיים ברנר, ובכל זאת אני יכול לחלץ מן הסיפורים על אודותיהם מה שפעם, בימי 'שדמות' הקדומים, היה אברהם שפירא (פצ''), מייסוד ועורכו, מכנה 'צידה לדרך'".

* **יאיר שלג**. "היהדות החילונית יוצאת מגיל ההתבגרות" (הארץ ספרים, ג' באדר תשס"ז/21.2.2007, עמ' 20). אגב ביקורת על שני קובצי מאמרים, האחד בעריכתו של יעקב מלכין, **תרבות היהדות החילונית הגות חדשה בישראל** (ירושלים, כתר, תשס"ז/2007) והשני בעריכת אברהם שפירא, **מענית הלב: מנחת דברים למוקי צור** (תל-אביב, הקיבוץ המאוחד ויד טבנקין, תשס"ז/2007), הבדיל העורך בין שני הקבצים בכך שלדעתו ספרו של יעקב מלכין "נערך ברוח ברנר – הרוח שביקשה בעיקר לבקר את היהדות המסורתית וגרסה, כמו מלכין, שכל דבר שיצאו יהודים הוא יהודי – ואילו הספר של שפירא הולך ברוחו של ביאליק 'הבנאי', שאינו מבקש לא את הביקורת ושבירת הזיקה לעבר, אלא דווקא את הבנייה והחיבור". וכן: "היו שלבים שבהם התרבות היהדות נוקקה כנראה לטלטלה רבתי נוסח ברנר כדי לחולל שינוי משמעותי בדמותה שהתנוונה (אם כי גם אז קשה להשלים עם ביטויים מסויימים שלו ושל דומיו)". ספק בעיני אם יש בסיס של ממש להעמדת ברנר וביאליק כשני קטבים מנוגדים, שבהם עומד ברנר "המטלטל" מצד אחד וביאליק "הבנאי" מן הצד השני. ובעיקר דומה שמה שמייחס הכותב לברנר מתבסס רק על חלקים נבחרים מתוך הגותו ומתעלם מחלקים אחרים, חשובים לא פחות, בהגותו ובפעילותו. זוהי דוגמה מובהקת לניתוק מן האיש שהיה וממורכבותו רבת הסתירות, ולבניית "תדמית" חלקית וחד-צדדית המשרתת את השקפת עולמו של הכותב.

* **סטיבן ג'יי זיפרשטיין**. "חיי אחד העם: פסיפס (14.3.2007/14.3.2007)". (הארץ ספרים, כ"ד באדר תשס"ז/14.3.2007). בביקורת על ספרה בשם זה של שולמית לסקוב על אחד העם, נערכה ההשוואה הקבועה והבלתי נמנעת לברנר בתפקידו כ"נקודת רום": "בניגוד לתיאודור הרצל (הנערץ עדיין, אף אם ממעטים לקרוא בכתביו) או ליוסף חיים ברנר (ששומר על חיוניות מתוחה, עזה), מוצא אחד העם את מקומו בדרך כלל במדפים האחוריים של ארון הספרים העברי". ההשוואה מעידה על גורלו של ברנר ששפר עליו והוא לא נשכח, בניגוד למר גורלו של אחד העם שנזנח.

הערות

המאמר מבוסס על הרצאה בכנס "יוצרים בספרות העברית כגיבורי תרבות", שהתקיים באוניברסיטת חיפה מטעם החוג לספרות עברית והשוואתית, א'-ב' בניסן תשס"ז (20-21 במאס 2007).

1. ראו בספרה של יהודית תידור באומל, **גיבורים למופת – צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה ועיצוב הזיכרון הקולקטיבי הישראלי**, באר שבע, מכון בן-גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשס"ד/2004. בפרק הראשון דיון עקרוני במושג "גיבור", ובאחרים בדמויותיהם של "הצנחנים" וגלגולי הנצחתם.
 2. יוסף חיים ברנר הוא אחד הסופרים החשובים בספרות העברית. השפעתו הרבה ניכרת מאז ועד היום בכל תחומי התרבות והספרות העברית. ברנר נולד באוקראינה בשנת 1881; לאחר ששירת בצבא הרוסי בשנים 1901-1904 חי בלונדון בשנים 1904-1908 וערך בה את כתב העת **המעורר**, שהיה לביטאון הסופרים הצעירים של הדור. בשנים 1908-1909 שהה בגליציה ובראשית 1909 עלה לארץ ישראל וחי חליפות בתל-אביב שזה אך הוקמה, בירושלים ובמקומות שונים ברחבי הארץ. הוא היה סמכות מוסרית, תרבותית וספרותית מרכזית בארץ ישראל ובעולם היהודי. במהומות הדמים שפרצו ב'1 במאי 1921 הוא נרצח באכזריות בידי ערבים במקום מבודד ליד תל-אביב, יחד עם שישה מחבריו. בן ארבעים היה במוותו. הזעזוע מן האופן הנורא שבו מצא את מותו העצים את מיתוס ברנר שהחל עוד בחייו, ומצא את ביטויו בתרבות ובספרות כל השנים. על ברנר נכתבו ספרים, מאמרים, מחקרים וזיכרונות רבים מאוד, וציינים רבים ציירו את דיוקנו.
 3. נורית גוברין, "הכאב הציני", **קריאת הדורות – ספרות עברית במעגליה**, כרך ב, תל-אביב, הוצ' גוונים ואוניברסיטת תל-אביב, תשס"ב, עמ' 424-427.
 4. מרדכי נאור מספר בספרו **הטור השמיני. מסע היסטורי בעקבות הטורים האקטואליים של נתן אלתרמן**, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת תל-אביב, תשס"ו/2006, בפרק "השיר שפורסם בטעות" (עמ' 107-108): "מכתב ששוגר מהעיר הפולנית בנדין, שתחת הכיבוש הנאצי, ובו נאמר: 'הריני מנצלת את ההזמנות לשגר לך כמה מילים ודרישת שלום. כבר מילים ודרישת שלום. כבר כתבתי לך מכתב מפורט בנפרד אך ליתר בטחון אכתוב זאת שנית: 'צביה [לובטקין] וטוסייה [אלטמן] עקרו אחרי מריבה קשה אל ברנר. תוכל לשער את כאבנו'. בארץ ישראל הוכן הדבר כפשוטו: השתיים נפלו בקרב או נרצחו בידי הגרמנים וגורלן כגורל הסופר יוסף חיים ברנר, שנרצח על ידי ערבים ליד יפו, ב'1921". אלתרמן כתב את השיר "נערה עבריה" (4.6.1943) וזמן קצר לאחר פרסומו התברר שהשתיים שרדו. וראו גם בספרי שנוכר להלן בהערה 7.
 5. הכוונה ל"קול קורא" של הכנס שבו נישאה ההרצאה אשר עליה מבוסס המאמר.
 6. ההתחלה של הפסוק האחרון לא התאימה למצטטים ולכן התעלמו ממנו. בכך הוציאו אותו מהקשרו ונתנו לו חיים חדשים. המשפט במלואו: "אפשר, אפשר מאוד, שכאן אייפאשר לחיות, אבל כאן צריך להישאר, כאן צריך למות, לישון... אין מקום אחר..." (**מכאן ומכאן**, תרע"א/1911).
 7. בתוך: נורית גוברין, **ברנר "אובדני-עצות" ומורה-דרך**, תל-אביב, משרד הבטחון – ההוצאה לאור, תשנ"א/1991, עמ' 198-199.
 8. דברים אלה כוחם יפה גם לדמותו של אורי צבי גרינברג.
 9. ראו ספרי שהוזכר בהערה 7 וכן נורית גוברין, **צריבה – שירת-התמיד לברנר**, תל-אביב, משרד הבטחון – ההוצאה לאור, תשנ"ה/199.
 10. נורית גוברין, **"מאורע ברנר" – המאבק על חופש הביטוי, ירושלים, יד יצחק בן צבי, תשמ"ה/1985**.
 11. עדה צמח, בתוך ספרי שנוכר בהערה 7, עמ' 20.
 12. נורית גוברין, "בין קסם לרסן – על השפעת מאמרו של ברנר 'הזאנר הארץ-ישראלי ואביונותו'"; "בשבחי הזאנר – י"ח ברנר מטפח של הזאנר הארץ-ישראלי למעשה ומתנגדו להלכה", בתוך: **ברנר "אובדני-עצות" ומורה-דרך**, עמ' 179-223.
 13. מסופר באגדות החורבן על הסנוניות שכיבו במים שבמקוריהן את האש ששרפה את בית המקדש.
 14. שלמה צמח, "נקודת-רום בשירה העברית", **עירובין – מסה וביקורת, הוצ'**
15. ראו בהמשך את ביקורתו של משה יצחקי על ספרה של דורית פלג, **פני המקום**.
 16. עכונ קצר של כמה מ"תוספות" אלה פרסמתי בכתב העת התלת-לשוני **ראה**. ראו במאמרי "כאב התוכחה – יוסף חיים ברנר לדורו ולדורות במלאות 80 שנה להירצחו", **אוניברסיטת פריס 8**, חוב' 4, 2000, עמ' 27-35. כאן נזכרו, נסקרו ונרשמו דוגמאות נוספות מתוך שפע הדוגמאות שאספתי. רשימות נוספות של יצירות ספרות ששמו של ברנר נזכר בהן ואשר טרם נסקרו בספרי ובמאמרי הקודמים מחכות עדיין לעיבודן ולפרסומן, אולי בספר המשך לספרי הקודמים בנושא זה. רשימה ראשונה בסדר א"ב שלהם ראו בנספח למאמר.
 17. נעמי לויצקי בספרה **העליונים**, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, תשס"ו/2007, מביאה את העתירה שהגיש גיורא שנס, אחיה של חנה שנס, נגד המחזאי מוטי לרנר ורשות השידור. במחזה מובא מפי קסטנר ש"חנה שנס נשברה תחת עינויי החקירה, והיא אשר הסגירה את שני שותפיה הצנחנים". "מן הבחינה ההיסטורית העובדות הללו אינן נכונות [...]. כלל הידוע חנה שנס מתה מות גיבורים". לדעת גיורא שנס המחזה הוא פגיעה בשמה הטוב של חנה. הטענה כנגדו הייתה שדוקוידרמה היא דרמה הנכתבת בהשראתם של מאורעות שקרו במציאות אבל אינה מסמך היסטורי, אינה מחויבת בנאמנות מוחלטת לעובדות אלא מאפשרת למחזאי לתת דרוור לדמיונו ולהפליג מעבר לסיפור האמיתי" (עמ' 219). השופט מיכאל חשין שהסוגיה הובאה בפניו העמיד "אל מול זכותו של המחזאי לחופש היצירה את זכותה של חנה שנס לשמה הטוב, ולדעתו גוברת זכותה של שנס עשרת מונים" (220). הוא היה היחיד בעמדתו זו, כנגד עמדתם של אהרן ברק ושל אליהו מצא, שחשבו כי בית המשפט העליון אינו צריך לדון "בתוכנו של מחזה" (219). עתירתו של גיורא שנס נדחתה. ראו תיאור הפרשה בהקשרה הרחב בספרה של יהודית תידור באומל **גיבורים למופת**, עמ' 304-308, שנוכר לעיל בהערה 1. דוגמה אחרת: במחזה של יהודית קציר, **דבורה בארון**, שהוצג בתיאטרון הקאמרי בשנת תש"ס/2000, הוצגה צפורה אהרנוביץ בתה של דבורה בארון כלסביית, בין שאר העובדות שאינן עולות בקנה אחד עם מה שידוע על חייהן של האם והבת.
 18. תיאורי הספר מבוססים על מחקרים בספרות התקופה ובסופריה. ביניהם גם ספרי ומחקרי על דבורה בארון. ש. בן ציון, יוסף חיים ברנר ואחרים. הכותבת לא ראתה את עצמה מחויבת לדיוק ההיסטורי והשלימה מדמיונה פרטים שהתאימו לה. ראו גם באחרית הדבר שכתבה אידה צורית לספר וכן אידה צורית, "בעקבות פעמיה וצילה", **מעריב**, כ"ח בתשרי תשס"א/27.10.2000.
 19. הרחיקו מעולמו של ברנר והכותבים עליו בא לידי ביטוי גם בשיבוש שמו של אחד המבקרים החוזר ונזכר בדבריה ללא ציון מראה מקום, מבלי לדעת בדיוק במי מדובר ומה הקשר שלו לברנר. דב פרידמן, במקום ד. א. פרידמן, שהוא דוד אריה פרידמן. אמנם בלקסיקון של קרסל יש "ערך" על דב אריה פרידמן, אבל אין לו קשר עם דוד אריה פרידמן, שפרסם ספר על ברנר בשנת 1923.
 20. ראו ספרו של אהוד בן-עזר, **ברנר והערבים**, תל-אביב, אסטרוולוג, תשס"א/2001. וכן ביקורתו של יוחאי אופנהיימר על ספר זה **במעריב ה'** שבשבט תשס"ב/18.1.2002, שבה ביקש "להתאים" את יחסו של ברנר אל הערבים להשקפת עולמו של המבקר על מנת "להכשירו". בן-עזר פרסם תגובה **במעריב**, י"ב שבשבט תשס"ב/25.1.2002 על "קביעותיו המופרכות" של המבקר כיוון שהתבטאויותיו של ברנר בנושא הערבים הן "חד-משמעיות ומצמררות באקטואליות שלהן".
 21. ביקורת לא מחמיאה על הספר כתב אריק גלסנר: "ולמבקר יש וידי משלו", **מעריב**, ט"ז בחשוון תשס"ו/18.11.2005: "ביאליק, רטוש, קלויזנר וברנר, כולם-כולם, נגררים מקברם כדי לשמש 'דמויות משנה' ולהעניק ל'יודיו' שמץ מיוקרתם, ולולא היו כבר מוצאים מקברם ודאי היו מתהפכים בו לו קראו את הרומן".
 22. גאולה שרתוק, ללא כותרת. בתוך: י. ה. ברנר – **מבחר דברי-זיכרונות**, בעריכת מרדכי קושניר (שניר), הוצ' תרבות וחינוך בשיתוף עם הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"א/1971, עמ' 310-311, במדור "דברים לאחר הירצחו".
 23. הכוונה לברנר.
 24. מאיר ויזלטיר, "ברנר בליה", פרק חמישי במדור "דפתר תל-אביב", גוג – **גליונות שירה**, בעריכת מאיר ויזלטיר, מס' 2, מארס 1974, עמ' 23.
 25. ראו להלן המשך ל"מסורת" זו בביקורתו של משה יצחקי.

26. פורסם לראשונה באופקים חדשים, 7, (ספטמבר-אוקטובר) 2003.
27. ראו לעיל הערה 5.
28. דוגמה זו כבר הוזכרה במאמרי בראה שנוכר לעיל בהערה 16.
29. הקיבוץ, ט' באדר תשנ"ט/1999, 25.2.
30. אבנר הולצמן, ידיעות אחרונות, כ"ו בשבט תשס"ו (24.2.2006); דרוד משעני, הארץ, ספרים, כ"ט באדר תשס"ו (29.3.2006); אריק גלסנר, מעריב, ט' בניסן תשס"ו (7.4.2006); אורן קקון, הארץ, כ"ד באב תשס"ו (18.8.2006) ועוד.
31. תל-אביב, 7.4.2006.
32. במסגרת זו תוזכרה בקצרה דוגמאות אחדות בלבד.
33. ניתוח מפורט של הקשרים בין המוטו לבין הפרקים חורג ממסגרת זו.
34. ירון פריד, "מפיק דבש מסלע", ידיעות אחרונות, 30.9.2005. הכותרת וסיום הרשימה "מתכתבים" עם ספרי דבש מסלע – מחקרים בספרות ארץ-ישראל, 1985. ספרי נרמז גם בגוף הספר (עמ' 18).
35. הערות אלה אין בכוחן כאמור למצות את המשמעות, את המבנה ואת הסגנון המורכבים, הרציניים והמשעשעים של הספר, לרבות תפקידו של ברנר ותפקידיהם של הדמויות ההיסטוריות האחרות שבו.
36. בראש הפרק השני מובאה מתוך תמול שלשום של עגנון, ובראש הפרק השלישי – מתוך "בטרם" של אורי ניסן גנסי.
37. דברים קשים כנגד אימוץ השם הברנרי כתבו נסים קלדרון במעריב, י"ד בתשרי תשנ"ח /15.10.1997; אמנון נבות במעריב, י' בשבט תשנ"ח (6.2.1998) ואחרים. במאמרי בראה, שנוכר לעיל בהערה 16, הזכרת את התופעה הלא מבורכת בעיני של כתב העת המעורר שלקח/גנב/שאל את שמו מזה של ברנר, כולל הגרפיקה שלו, מבלי שתהיה כל זיקה של ממש בין שני כתבי העת. בכך הוא שם מכוון לפני עיוור/בור וגורם למחיקת שמו של המעורר המקורי וזיקתו לברנר, בשם "החדש". בתרבות של "ישן מפני חדש תוציאו" – הישן אינו קיים.
38. נורית גוברין, "מ"י ברדיצ'בסקי והרעיון הציוני", דבש מסלע – מחקרים בספרות ארץ-ישראל, תל-אביב, משרד הבטחון – ההוצאה לאור, 1989, עמ' 13-27. על מ"י כאב"ה המות'נתועות. על יחסו של ברנר לערבים ראו לעיל, הערה 20.
39. ראו ברשימה הביבליוגרפית דוגמאות נוספות ל"גיוס" זה, תוך כדי מאמץ "לדובב" את ברנר, בנוסח "אילו היה ברנר חי כיום מה היה אומר?" ולשים דברים בפיו בהתאם להשקפת העולם של הכותב.

ביבליוגרפיה

כתבי ברנר – הוצאה מחודשת

- יוסף חיים ברנר, בחורף: מסביב לנקודה, אחרית דבר: אריאל הירשפלד, תל-אביב, דביר, זמורה-רבית, בסדרה קולות, תשמ"ח/1988.
- יוסף חיים ברנר, בין מים למים, תל-אביב, גוונים, תשנ"ו/1996.
- יריב בן אהרן, עלי אלון וזודו פלמה (עורכים, מהדירים ומפרשים), מסכת – יוסף חיים ברנר: "המוצא" ו"לרגל הכניסה" (מחברת שדמות, 9, אוגוסט 1998).
- יריב בן אהרן (עורך, מהדיר ומפרש), לסיפורי ברנר "מסביב לנקודה" ו"הוא ספר לעצמו". בסדרה מסכת, אורנים, הוצאת הנוער העובד והלומד, תשס"ה/2005.
- יוסף חיים ברנר, שכול וכשולן, אחרית דבר: מנחם ברינקר, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, תשס"ו/2006.
- יוסף חיים ברנר, מן המיזר, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד וספרי סימן קריאה, תשס"ו/2006 (הספריה הקטנה).
- אשר ביילין, ברנר בלונדון (זיכרונות), תל-אביב, הקיבוץ המאוחד וספרי סימן קריאה, תשס"ו/2006 (הספריה הקטנה).

מספרים, משוררים ומבקרים (סדר א"ב)

- אורי אבנר, "הכתפיות של ברנר", הארץ, 4.1.2000. ביקורת על זהר שביט (עורכת), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל – בנייתה של תרבות עברית, ירושלים, מוסד ביאליק, תשנ"ט/1999.

- יאירה גינסור, "אין מקום", מאזנים, כרך פ', גל' 3-4, תמוז תשס"ו (יוני 2006), עמ' 72. [החוברת הופיעה בפועל באדר תשס"ז (מארס 2007)].
- דרור בורשטיין, אבנר ברנר: רומן, תל-אביב, בבל, תשס"ג/2003. ספר המערב ז'נרים שונים ונע בין ריאליה לפנטסיה. הספר מבוסס על היכרות עמוקה ואינטימית עם יצירותיהם של מנדלי, ברנר, גנסי ואחרים, וכתוב כחיקוי מודע לסגנונו של יעקב שבתאי בזיכרון דברים. דרור בורשטיין "רואה בספר פארויה על התלוש הברנרי. הספר הזה לוקח דמות ברנרית של אדם חריג, שקורא ספרים ומשוטט ושואל את עצמו שאלות, וההפך אותה לגמרי [...]. אצל ברנר התלישות היא עמדה רצינית וכאן זו עמדה שמוצגת רק כדי להפוך אותה. אם לומר את זה בפשטות, לא ייתכן טיפוס ברנרי בהקשר החברתי הזה. או שאתה שם או שאתה לא שם" (שירי לביארי, "אלוהים נוכח-נפקד", הארץ גלריה, 11.6.2004). בין השאר מחליט ברנר "כי בעוד זמן לא רב יסרו את הכיפה מראשו ויחזל בבת אחת לקיים מצוות, וכי דבר זה יהרוס אותו לחלוטין" (אבנר ברנר, עמ' 144). היה הופמן בביקורתה על ספרו הרוצחים (תל-אביב, בבל, 2006) מביעה את אכזבה בהשוואה לאבנר ברנר במילים "צמודות-ברנר": "ממי שכתב רומן ראשון הנושא את השם המחייב 'אבנר ברנר', צפיתי לאיזה אף-על-פי-כן בנוסח ברנר. לשואו", (ידיעות אחרונות, י"ד באייר תשס"ו (12.5.2006)).
- אברהם בלבן, "שכול וכישלון והרבה חביבות", כמה הערות ידידותיות לרומן החדש של א"ב יהושע, 'אש ידידותית', הארץ ספרים, כ"ד באדר תשס"ז (14.3.2007), עמ' 8.
- אהוד בן-עזר, "חשבון נפש שפיה", ידיעות אחרונות, 6.9.200.
- משה בן-שחר, "80 שנה להירצחו של הסופר יוסף חיים ברנר", המקומות: רמת-גן – גבעתיים, גל' 395, 25.5.2001, עמ' 50.
- אלכסנדר ברנל, "קינה בימי הוויית קוצים: כל החשבון עוד לא נגמר... אבל מאיים להיגמר", הארץ תרבות וספרות, 27.4.2001. תגובה: אורי ש' כהן, "נוסטלגיה, עד מתי?" במדור "תגובה", הארץ, 4.5.2001. בין השאר הוויכוח הוא בשאלה איך היה ברנר מגיב על "הפוסט-מודרניזם", על תל-אביב של היום, על ההומאורטיות, על דור הצעירים.
- רון ברינס, "באיזו סמכות, באיזו רשות", ידיעות אחרונות, 13.5.2001.
- יוכי ברנדס, וידי, תל-אביב, ידיעות אחרונות/ספרי חמד, תשס"ו/2005.
- אמיר גוטפרינד, "ליאון: סיפור", מעריב, ערב פסח, י"ג בניסן תשס"א (6.4.2001).
- אמיר גוטפרינד, העולם, קצת אחר כך, אור יהודה, זמורה ביתן, תשס"ה/2005. מנוחה גלבוה, "אני גבי כרמל. סיפור", מאזנים, כרך ע', גל' 3, כסלו תשנ"ז/דצמבר 1966, עמ' 56-63. רצח ברנר נזכר כתמרום היסטורי שממנו מונים את ההיסטוריה של עם ישראל בארץ ישראל: "מי שנולד בארץ הזאת וידע שנולד אחר רצח יוסף חיים ברנר וזוכר את מאורעות 1929 ורצח יהודי חברון [...] זו ביוגרפיה לא פשוטה של מאורעות ומלחמות" (עמ' 57).
- יוסי גמזו, "שיר ערש לילדה קטנה אחר המלחמה", חדשות בן-עזר, גל' 181, י"ז בתשרי תשס"ז (9.10.2006), עמ' 9-10. עיתון מקוון. שיר נוסטלגי רומנטי לימים היפים שהיו פעם. המובאה היא מסיום הסיפור "מכאן ומכאן", אחד המשפטים המצוטטים ביותר מיצירתו של ברנר: "כל החשבון עוד לא נגמר" אמר כבר פעם ברנר/ובחשבון הזה היה צריך לפתוח כבר עתה". תגובתו של אהוד בן-עזר כנגד הנוסטלגיה: "כל החשבון עוד לא נגמר" כתב ברנר/כי היה מאד חרא כאן בארץ/עוד לפני שהוא נרצח ב-21/וגם הרבה אחר-כך/היום אנחנו בגן עדן/לעומת החיים שהיו אז".
- שמעון הלקין, "יעקב רבינוביץ בירמות", פואמה. נכללה במעבר יבק: שירים (תל-אביב, עם עובד, 1965, עמ' 121-176) ובשוליה: תש"ח-תשכ"ב. תודה לדן לאור על סיועו בפרט זה. הפואמה, שבה מופיעה גם דמותו של ברנר, חזרה ונזכרה במלאות 80 שנה לרצח ברשימתו של אלישע פורת, "אונכי אהיה אסיר ראשון", ידיעות אחרונות, ד' באייר תשס"א (27.4.2001).
- מאיר ויזלטיר, "ברנר בליה", גוג: גליונות שירה, בעריכת מאיר ויזלטיר, מס' 2 (מארס 1974), במדור "דפתר תל-אביב", עמ' 23.
- מאיר ויזלטיר, "קוויים", מעריב, ה' בסיון תשס"ו (1.6.2006). תחת הכותרת: "שבעה שירים מרודים ושבע סונטות". פורסם לראשונה: אופקים חדשים, 7, ספטמבר-אוקטובר 2003.

של ש"י עגנון על ברנר, "שנינו אהבנו את יוסף חיים", המפנה אל ספרו של חיים באר, **גם אהבתם גם שנאתם**. במודעה, על פני עמוד שלם, צילום פסלון החימר מדמותו של ברנר **זכות הזעקה** שפיסל בחומו גוטמן. כ"א כסלו תשס"ז (12.12.2006).

יוסי בר-מוחא, "מה אומר לך השם הבא", **מוסף הארץ**, 1.9.2000. כתבה המדגימה את הברורות של שני מורים בהכרת אישים ומושגי יסוד. ביניהם, כצפוי, גם ברנר, כולל תמונתו. בפתחה לכתבה נאמר: "על יוסף חיים ברנר היא אינה יודעת דבר. על שפינוזה לעומת זאת, שמעה". בגוף הכתבה, תחת השם יוסף חיים ברנר, נרשם מפי המורה: "לא יודעת מי זה"; ומפי המורה: "נדמה לי שהוא סופר יהודי ממקומי המדינה. עוד לא הגעתי אליו, כרגע אני עסוק בספרייה התורנית ולכשאתפנה אפנה לי זמן ללמוד עליו ועל שכמותו".

בלפור חקק (מדריך), ג' בסיוון תשס"א (25.5.2001). "סיוור לזכרו של ברנר במלאות 80 שנה להרצחו", תחת הכותרת "בין ברנר לעגנון", במסגרת בית עגנון בירושלים. בין השאלות: "מה ביקש ברנר מעגנון בסימטה של עזרת ישראל?... [...]. אהבתו של ברנר לחסיה פיינסודסוקניק ולחיה ברוידא... ברנר בנישואיו, בגירושו... הרצח של ברנר. החשבון עוד לא נגמר".

יואב לביא, "הזכות לא להצביע", **ידיעות אחרונות**, ט"ז באלול תשס"א (4.9.2001). על זכותם של חברי מפלגת העבודה לא להצביע בבחירות ל"מועמד המפלגה לכהונת ראש הממשלה". הזכרת קריאת הביניים של ברנר "זכות הצעקה", ופירושה כ"צעקה אילמת, כלומר לא להצביע".

ענת לוי, "הבל היופי", **זמן תל-אביב. מעריב**, 3.11.2000. במדור "מכתב", ציטוט "תומך" מכתבי ברנר (ללא מראה מקום) כתגובה על ביקורתו של מנחם בן שבה הצהיר על אמונתו באלוהים, אגב ביקורת על ספר המסות של פרויד.

מסביב לנקודה. כנס מטעם המרכז למורשת בן-גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ב"ג-י"ד בכסלו תשס"ג (18.11.2002-19.11.2002), על "הגותם ונוכחותם של י"ח ברנר, מ"י ברדיצ'בסקי וא"ד גורדון". ההזמנה מעוצבת "מסביב לנקודה", כשצילומי הסופרים מעטרים אותה.

עמוס עוז, **על מדורנות הר געש**, מסות, ירושלים, כתר, תשס"ו/2006. הצירוף "הר געש" כמתאר את המציאות הישראלית, מקורו בסיפורו הארץ-ישראלי הראשון של ברנר, "בין מים למים" (1910): "אבל האמת ריחפה, ריחפה, ונשארה תלויה: הר-געש הר-געש...".

אהרון פרקש (אוצר), **זכות הצעקה: תערוכת כרזות 1 במאי 1920-1980**, קטלוג בהוצאת גלריה פרקש ביפו, מאי 2003.

בני ציפר, "מפויטי ישראל סגל", **הארץ**, 28.3.2003, במדור "הטלוויזיה של השבוע".

מאיר שטיגליץ, "שכול וכישלון", **ידיעות אחרונות**, ה' בטבת תשנ"ט/1998, 24.12.

עדנה שמש, "בין מים למים" (סיפור), נובמבר 2001.

נספח

יצירות ששם ברנר נזכר בהן וטרם נסקרו בספרי ובמאמרי (בסדר א"ב)
הערה: אין ספק שזוהי רשימה חלקית והולכת ומתעשרת ביצירות חדשות ומתעדכנת ביצירות שפסחתי עליהן. הקוראים מוזמנים להוסיף עליה ויבואו על התודה.

רות אלמוג: "אננה", **תיקון אמנותי** (1993); דרור בורשטיין: "פירות וגט", (1999). אהוד בנאי: "זוכר כמעט הכל". סיפור (1995); זהבה בן-יוסף: "מלנכוליה" (1995); אהוד בן-עזר: "הלילה שבו תלו את סרג'נט מורטון" (1994); חנוך ברטוב: "מתום עד תום" (2003); רוני גבעתי: "רושם של שלווה" (1990); איתן גלאס: "ברנר". שיר, "אני סימון נחמיאס" (1995); יאירה גנוסר: "בערב, בשוליים", "החוצפה לחיות, ושיריה" (2004); משה גרנות: "הנדר" (1986); דני דותן: "על משולש הפוך בין כאן לירח" (1993); אביגדור המאירי: "לא אלמן ישראל" (1923); ישראל המאירי: "ליל זכרון" (1990); מאיר וילקנסקי: "סנוניות" (1946); אסתר זילברריתקון: "שיר על בן-אדם אחד", "יערות" (2002); הרצל חקק: "שיר תיקון. (יחזן או פיארמן כותבים לברנר)", "אהבה היא מולדת. שירים", (1998); ס. יזהר: "מקדמות" (1992); גד יעקבי: "פרידה מרצון. סיפור", גג, גיליון 14, 2006, עמ' 121. ציטוט מתוך שורות הסיום של

סטיבן ג'יי זיפרשטיין, "חיי אחד העם: פסיפס מתוך כתביו וכתבים אחרים", **הארץ ספרים**, כ"ד באדר תשס"ז (14.3.2007), עמ' 1; 22. ביקורת על ספרה של שולמית לסקוב על אחד העם.

חיים חפר, "עם חזק – עם חלש", **ידיעות אחרונות**, י"א באדר א' תש"ס (17.2.2000).

אבנר טריינין, "התריס", שיר, **מעריב**, 26.7.2002. המוטו: מתוך מכתב של גנסין לברנר.

משה יצחקי, "בעת נעילת שער. הרהורי קריאה בעקבות הרומן 'פני המקום' של דורית פלג", **עתון 77**, שנה ל, גל' 316, כסלו תשס"ז/נובמבר-דצמבר 2006, עמ' 14; 16.

יצחק לבני, "שלושה קטעים על אינטימיות הגוף. מתוך רומאן בכתיבה", **ידיעות אחרונות**, כ"ט באלול תשס"ד (15.9.2004). בסעיף 2, "פעם, אבי ובן-גוריון", מסופר כיצד "אבי" "החליט לקפוץ לבית ברנר" להשתין, והבחין "שהאיש המשתין לידו הוא בן-גוריון".

שולמית לפיד, **חיות העלמות**, ירושלים, כתר, תשס"ו/2006. אילת נגב, "קפקא, גנסין, עגנון וברנר טופחים לי על השכם", **ידיעות אחרונות**, 16.8.2002, ראיון עם הסופרת חנה בתי-שחר, עם הופעת ספרה **הנערה מאגם מישיגן**, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, תשס"ב/2002.

לילך נתנאל, "במקום שבו אהב מחפש את ארץ ישראל". שלושה פרקים מתוך 'המצב העברי בשלושה נסחים' (הו! **כתב עת לספרות**, 4, אלוול תשס"ו/ספטמבר 2006, עמ' 40-53). בראש הפרק הראשון של הסיפור הוצבה מובאה מתוך "מכאן ומכאן" של ברנר.

דורית פלג, "עץ, סלע, אדם: אהבת ברנר" (מסה), **עתון 77**, שנה כ"ה, גיליון 251, טבת תשס"א/ינואר 2001, עמ' 24-26; 42.

עמוס עוז, **על מדורנות הר געש**, ירושלים, כתר, תשס"ו/2006. מאיה ערד, **שבע מידות רעות**, תל-אביב, חרגול ועם עובד, תשס"ו/2006.

אידה צורית, **אהבת חיים: אהבתה הטראגית של הציירת אירה יאן לחיים נחמן ביאליק**, ירושלים, כתר, תש"ס/2000.

בארי צימרמן, "שבחי ברנר", **ארץ אחרת**, 37, טבת-שבט תשס"ו (דצמבר-ינואר 2007), עמ' 72-75.

בארי צימרמן, "ייתרו" [ודרשה], **הדף הירוק**, 8.2.2007. גם באתר האינטרנט קשר. תרבות יהודית לכל. הבאת דעתו של ברנר על עם ישראל כ"עם סגולה" בניגוד לזו של הרב קוק.

יאיר שלג, "היהדות החילונית יוצאת מגיל ההתבגרות", **הארץ ספרים**, ג' באדר תשס"ז (21.2.2007), עמ' 20. ביקורת על שני קבצי מאמרים. האחד בעריכתו של יעקב מלכין, **תרבות היהדות החילונית הגות חדשה בישראל**, ירושלים, כתר, תשס"ז/2007; והשני בעריכת אברהם שפירא, **מענית הלב: מנחת דברים למוקי צור**, תל-אביב, הוצ' הקיבוץ המאוחד ויד טבנקין, תשס"ז/2007.

גרשון שקד, **זהות, חיפה, אוניברסיטת חיפה**, תשס"ה/2005. צוטט ב**הארץ ספרים**, גל' סוכות, י"ד בתשרי תשס"ו/17.10.2005.

שונות – ברנר עם כל דבר (דוגמאות מקריות בסדר א"ב): לארי אברמסון, **צובא**. ציור בצבעי שמן על עיתון 1993. בתחתית הכיתוב: "ברנר 2 [בגודל] בר-מסעדה" [בקטן. כולל באנגלית]. מתוך הקטלוג **מהזרובותיך אבנך... דימוי החורבה בישראל 1803-2003**, לתערוכה במוזיאון זמן לאמנות, תשס"ג/2003, עמ' 31. האוצר: גדעון עפרת.

דביר אינטרטור וארו שוויצר (עורכים), **המעורר**, כתבי-עת, 1, סתיו 1997.

"אלימלך", **תפריט המסעדה** ברחוב וולפסון 35, תל-אביב, שנוסדה בשנת 1936, מעוטרת בצילומי סופרים, כתבי יד, ובתים בתל-אביב של פעם, וביניהם גם בתמונתו של ברנר בעמוד המרכזי. עיצוב: סטודיו דנה רוזן.

עלי ארבל, "שטיח מלא חורים", במדור "מכתבים למערכת", תגובה על הראיון של ארי שביט עם פרופ' אדוארד סעיד, **במוסף הארץ**, 18.8.2000, שבו סיפר המראיון כי בילה את ילדותו בוויולה בלביה שבירושלים ברחוב ברנר. הכותב מצטער על שהמראיון "לא שאל את הפרופסור המלומד לספרות אם ידוע לו מי היה [...] ברנר" ו"כיצד נרצח באכזריות יחד עם חבריו באינתיפאדה" של 1921.

חיים באר ואבי שגיא (מרצים), "בימת חידושים", בסדרה **מדע ודעת** של אוניברסיטת בר אילן. הכותרת היא מובאה הומוריסטית-ביקורתית מעדותו

[1995], "הדינזואורים של הלשון. שירים", הוצ' ידידי המחבר תשנ"ט/1999, עמ' 52; מרדכי קושניר: "לדרך (פרשת בית אחד)", (שבט תרפ"ט/1929); ק. שמעון [יוסי גמזו?]: "דבר אל המת החי" ("במלאת 75 שנה לרצח ברנר") שיר, **הדואר**, שנה 75, גליון יא' אייר תשנ"ו (26.4.1996), עמ' 16-17; יורם קניוק: "חיים על נייר זכוכית" (2003); אסתר ראב: "אביב 1921 בפתח תקוה" (1973); דוד שחר: "על הנר ועל הרוח" (1995); משה שמיר: "עד הסוף" (1991); מנחם תלמי: "ילדי הירקון" (1993); בנימין תמוז: **רקוויאם לנעמן. כרוניקה של נאומים משפחתיים (1895-1974) (1978)**.

"מכאן ומכאן". אבות ישורון: "להפזיות". שיר; "חוזר על הפתחים". פרוזה. בתוך: **כל שיריו**, כרך ג, עמ' 107; 205. יגאל לב: "שתיקת הזמיר" (1995); צבי לוז: "מכאן ועד היכן" (1993); גיורא לשם: "סיבוב פרסה". שיר (אוגוסט 1994); אהרן מגד: "עוול" (1996); מיילי (שמואל) נובק: "אחד במאי תרפ"א" (1923); אריה סיון: "אדוניס" (1992); עמוס עוז: **מיכאל שלי** (1979); קלארה סְּנִי: "משחק הממלכות" (1973), תרגום מאיטלקית: מירון רפפורט. [וראו הערתו של בועז ערפלי: "לא ברנר, גם לא אלתרמן ובכל זאת אמת", **הארץ**, 22.9.1995]; אלישע פורת: "נפילה", "ציפור הסבך הכחולה" (1992; 1996); אלישע פורת: "דקירה"